

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNİN
İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədli Məhəmməd Yaşar oğlu

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2020-ci il**

“AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNİN
İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ” mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060410 - Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi

İxtisaslaşma: Dövlət strukturlarında menecment

Qrup: 252

Magistrant:
Məhəmməd Məmmədli
Yaşar oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Abdullayeva
Rəsmiyyə Sabir qızı
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən, Məmmədli Məhəmməd Yaşar oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Peşə riskinə məruz qalan şəxsin, işsizlik, əlillik, qocalıq, ölüm kimi halların yaratdığı itkinin yaratdığı iqtisadi və sosial çətinliklərə qarşı sosial təhlükəsizliklə təmin edilən təminat qoruma, tibbi təminat, uşaqly ailələrin dəstəklənməsi kimi hallar daxil olur və bu köməyə ehtiyacı olan insanların rifahının qorunması ailələrin iqtisadi vəziyyətinin qorunması baxımından vacib məsələdir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Sosial Təhlükəsizlik Sisteminin idarə olunması, həmçinin Azərbaycanda Sosial Müdafiə ilə bağlı aparılan təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı şərtlərin təhlil olunması, dünyanın müxtəlif ölkələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması, inkişafı ilə bağlı müəyyən istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində sistemli və müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, analitik və analitik olmayan tədqiqat metodlarının bəzi növlərindən istifadə edilmişdir. Bunlardan məlumatların analizi, məzmun analizi, hadisənin öyrənilməsi metodları göstərə bilərik. Tədqiqat zamanı sosial müdafiə sisteminin idarə edilməsi üçün sistemin araşdırılması, qanunvericilik təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından, qanunvericilikdən, BMT İnkişaf Proqramı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarından, statistikalarından, məqalələrindən və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müxtəlif statistik göstəricilər üzrə məlumat bazasının olmaması həmin sahə üzrə tədqiqatın aparılmasına, məlumatın təhlilində çətinliklərin yaranmasına səbəb olurdu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Hər bir ölkənin əsas məqsədlərindən birisi əhalinin effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, yoxsulluğun qarşısının alınması kimi məsələlərin sosial mühitə olan təsiri bilinəndir. Ölkənin sosial müdafiə sisteminin idarə olunması əhalinin yaşayış tərzinə, həyat səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Sosial Müdafiənin tənzimlənməsi ilə bağlı birbaşa əlaqəli sahələr.

Açar sözlər: sosial sığorta, sosial müdafiə sistemi, idarəetmə

“DEVELOPMENT OF THE MANAGEMENT OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF THE POPULATION IN AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: One of the main elements of raising the standard of living of citizens is the protection of Social Security. Protection of social security against economic and social difficulties caused by the loss caused by unemployment, disability, old age, death of the person exposed to occupational risks, medical care, support of families with children, and protection of the welfare of people in need of this help is an important issue.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the research work is to manage the Social Security System of Azerbaijan, as well as to analyze the conditions related to the protection of Social Security in Azerbaijan, to investigate comparatively with different countries of the world, to determine certain directions of development.

Used research methods: Some types of systematic and comparative analysis, grouping, analytical and non-analytical research methods were used in the research process. Of these, we can show the methods of data analysis, content analysis, event study. During the investigation of the system for the management of the Social Security System, the legislation was analyzed. At the next stages, social protection systems of other countries were also investigated and analyzed, statistical indicators were analyzed.

The information base of the research: The information base includes the data of the Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan, the State Social Protection Fund under the MLSP of the Republic of Azerbaijan, the State Statistical Committee, the legislation, , the statistics and articles of the UN Development Program, international organizations such as the International Labour Organization etc. Used.

Restrictions of research: The lack of databases in some areas has created difficulties in conducting research and analyzing statistical indicators of the statistical databases.

The novelty and practical results of investigation: As a result of the researches carried out, social issues in the labor market, social insurance products, ensuring the development of social assistance, the importance of ensuring the development of the management system will be indicated. With the development of the Social Protection System, Improving the living standards of the population can be implemented.

Scientific-practical significance of results: One of the main objectives of each country is to create an effective social protection system for the population, to create an effective source of funding for the social protection system, to eliminate income inequality, to prevent poverty and to influence the management of the social environment. The investigation was conducted on these issues and investigated the impact of these cases ' management on the rise of social protection.

Keywords: *Social Insurance, Social Protection System, Management*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR - Azərbaycan Respublikası

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları

ƏƏSMN – Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi

DSMF – Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

ÜDSY – Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. ÖLKƏNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİ VƏ ONUN İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMİNİN ƏSASLARI.....	11
1.1. Ölkənin sosial müdafiəsi sisteminin əsas elementləri və onun idarə olunması mexanizmi	11
1.2. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunması üzrə dünya təcrübəsindən nümunələr.....	24
II FƏSİL. ÖLKƏMİZDƏ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ BU SAHƏDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN PRIORİTETLƏRİ	35
2.1. Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının hazırkı vəziyyətinin təhlili	35
2.2. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının prioritetlərinin təhlili.....	47
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ TÖVSIYƏLƏRİ	55
3.1. Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	55
3.2. Ölkəmizin sosial müdafiə sisteminin idarə olunması mexanizminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76
Cədvəllərin siyahısı	80
Şəkillərin siyahısı	80
Qrafiklərin siyahısı	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas ünsürlərindən birisi sosial təhlükəsizliyin qorunmasıdır. Sosial təhlükəsizlik, insanların gəlir səviyyəsindən asılı olmadan və rihaf səviyyəsini aşağı salan sosial təhlükələrin verdiyi zərərlərdən qorunulması məqsədi ilə dövlət tərəfindən müxtəlif sosial islahatlar, proqramlar tərtib edilməsi, vətəndaşların sosial təhlükəsizliyin zərərlərinə qarşı təminatdır. Sosial müdafiə sistemləri təkcə yoxsulluğun azaldılmasında deyil, həm də insanların həyat dövrü boyunca yoxsulluq səviyyəsinə düşməsinin qarşısını alır. Azərbaycan Respublikasının (AR) Konstitusiyasının 16-cı Maddəsi “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır” məsələnin aktual və dövlətin əsas prioritetlərindən birisi olduğunu göstərir. Peşə riskinə məruz qalan şəxsin, işsizlik, əlillik, qocalıq, ölüm kimi halların yaratdığı itkinin yaratdığı iqtisadi və sosial çətinliklərə qarşı sosial təhlükəsizliklə təmin edilən təminat qoruma, tibbi təminat, uşaq ailələrin dəstəklənməsi kimi hallar daxil olur və bu köməyə ehtiyacı olan insanların rifahının qorunması vacib məsələdir. Dünya əhalisinin 40%-nin günlük qazancının 2 ABŞ dolları keçmədiyi nəzərə alındığı halda və sosial təhlükəsizliklərinin təmin olunmaması bu məsələnin aktuallığını göstərir. Bu halda dövlətin əsas məqsədi əhali üçün yararlı sosial təhlükəsizlik proqramının yaradılması, həmçinin bunu səmərəli maliyyə mənbələri hesabına təşkil olunmasıdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ölkələr demoqrafik dəyişikliklər, dəyişkən iqtisadi böyümə, miqrasiya, konfliktlər, ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə məruz qalırlar. Gəlir bərabərsizliyinin artması, o cümlədən orta təbəqəyə olan təsirləri sosial ədalətin təmin edilməsinə də öz təsirini göstərir. eləcə də Azərbaycanda 2 milyondan artıq əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacının olması bu sahənin tənzimlənməsinin və idarə olunmasında səmərəliliyin olunması və əldə edilən nəticənin əhalinin sosial inkişafına müsbət təsir etməsi vacibdir. Bu sistem fərdlərin və ailələrin yoxsulluq səviyyəsində qalmasının almağa kömək etmir, həm

də əmək məhsuldarlığını artırmaq və sosial sabitliyi artırmaqla iqtisadi artıma töhfə verirlər. Qlobal maliyyə və iqtisadi böhran, sosial müdafiənin avtomatik iqtisadi stabilizator rolu kimi nə qədər vacib olduğunu sübut edir. Sosial Müdafiə Sistemləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) İnkişaf Proqramı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, BMT-nin Uşaq Fondu, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı, Fabio Durán Valverde, Michael Cichon, Deborah Greenfield, Manuela Tomei, Rafael Gijon, Philippe Marcaden, Youcef Ghellab, Florence Bonnet, Valeria Esquivel və Abdullayeva R.S, Məmmədova S.D, Zamanov A.D, Əliyeva H.İ kimi alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan Sosial Təhlükəsizlik Sisteminin idarə olunması, həmçinin Azərbaycanda Sosial Müdafiə ilə bağlı aparılan təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı şərtlərin təhlil olunması, dünyanın müxtəlif ölkələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması, inkişafı ilə bağlı müəyyən istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Yuxarıdakı tədqiqat məqsədlərin tətbiqi ilə bağlı aşağıdakı məqsədlər müəyyənləşdirilmişdir;

- ✓ Dövlətin sosial müdafiə mexanizmlərinin ümumi mahiyyəti;
- ✓ Azərbaycanda Sosial Müdafiə Sisteminin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Sosial Müdafiə Sisteminin İdarə olunması strategiyaların təhlili;
- ✓ Sosial Müdafiə Sisteminin İdarə olunmasında Dövlətin təşkil etdiyi tədbirlər;
- ✓ və dövlət proqramlarının rolunu müəyyənləşdirmək və təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Ölkədə Sosial Müdafiə Sisteminin inkişaf etdirilməsi həm iqtisadi fəallığın artırılması, həm də ölkədə insan haqlarının qorunması, sosial sığorta sisteminin inkişafı baxımından mühüm rol oynayır. Tədqiqat işinin obyektı ölkəmizdə və müxtəlif ölkələrdə mövcud olan Əmək bazarındakı sosial məsələlər, sosial sığorta məhsulları, sosial yardımlar təşkil edilir. Tədqiqatın predmeti əhalinin sosial müdafiə sisteminin idarə edilməsi mexanizmləri, onların təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində sistemli və müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, analitik və analitik olmayan tədqiqat metodlarının bəzi növlərindən istifadə edilmişdir. Bunlardan məlumatların analizi, məzmun analizi, hadisənin öyrənilməsi metodları göstərə bilərik. Tədqiqat zamanı sosial müdafiə sisteminin idarə edilməsi üçün sistemin araşdırılması, qanunvericilik təhlil edilmişdir. Növbəti mərhələlərdə Digər ölkələrin sosial müdafiə sistemləri də araşdırılaraq təhlil edilmiş, statistik göstəricilər analiz edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından, qanunvericilikdən, BMT İnkişaf Proqramı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarından, statistikalarından, məqalələrindən və s. istifadə edilmişdir

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Müxtəlif statistik göstəricilər üzrə məlumat bazasının olmaması həmin sahə üzrə tədqiqatın aparılmasına, məlumatın təhlilində çətinliklərin yaranmasına səbəb olurdu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqatlar nəticəsində əmək bazarındakı sosial məsələlər, sosial sığorta məhsulları, sosial yardımların inkişafını təmin etmək, idarəetmə sisteminin inkişafının düzgün təmin edilməsinin, effektivliyinin artırılması ilə bağlı statistik göstəricilər təqdim olunacaqdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Hər bir ölkənin əsas məqsədlərindən birisi əhalinin effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılması, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, yoxsulluğun qarşısının alınması kimi məsələlərin sosial mühitə olan təsiri bilinəndir. Ölkənin sosial müdafiə sisteminin idarə olunması əhalinin yaşayış tərzinə, həyat səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti idarə etmənin təşkili, səmərəliliyinin artırılması və maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Tədqiqatın əhatə dairəsi Sosial Müdafiə Sahəsini əhatə edir.

I FƏSİL. SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasına konseptual baxışlar

Sosial Müdafiə insan hüququdur. Sosial müdafiə özündə tibbi qayğıya və gəlir müdafiəsinə qarşı bizə təminat verir. Sosial Müdafiə hər bir insanın ailəsində bədbəxt hadisələrdən biri baş verdikdə dövlət tərəfindən verilən dəstəkdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1000 illik inkişaf konsepsiyasına nəzər saldıqda, əsas məsələlərin sosial məsələlərlə bağlı olduğu nəzərə görünür. Bunlardan əsasları;

1. həddindən artıq yoxsulluq və aclığı aradan qaldırmaq;

Yoxsulluq insanların yaşamaq üçün lazım olan ehtiyaclarını qarşılamalarında çətinlik çəkdikləri hallarda yaranır. İnsan öz həyatını davam etdirmək üçün gündəlik tələb olunan gəliri, resursların çatışmazlığından əziyyət çəkir. Yoxsulluq özünü yalnız gəlir səviyyəsində göstərmir, tibbi, təhsil, aclıq, sosial dünyadan uzaqlaşma ilə də özünü büruzə verir. Dayanlıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün yoxsulluğun aradan qaldırılması sosial müdafiə sisteminin qurulması ilə edilir.

2. gender bərabərliyini təşviq etmək və qadınlara səlahiyyət vermək;

Gender bərabərliyi dayanıqlı, sabit ölkələrdə əsas insan hüquqlarından biridir. Ölkələrdə müxtəlif sahələrdə cinsi ayrı-seçkiliyin olması, müxtəlif sahələr üzrə bərabərsizliyə görə problemlərin olması sosial müdafiə sistemində problemlər yaranır.

3. Uşaq ölümünü azaltmaq;

Əsas sosial məsələlərdən biri ölən uşaqların sayının azaldılmasıdır. Bu məsələnin həll olunması üçün effektiv profilaktika metodlarının istifadəsini artırmaq, hər körpənin ixtisaslı bir tibb işçisi dəstəyi ilə doğulmasını təmin etmək və ana sağlamlığı xidmətlərinə çıxışın təmin edilməsi anaların və körpələrin xəstəlik və ölüm hallarını azaltmaq üçün vacib strategiyalardır. Hamiləlik dövründə tibbi xidmətlər hamiləlik və doğuş zamanı baş verə biləcək fəsadların qarşısını almağa,

aşkar etməyə və proqnozlaşdırmağa kömək edir. Bu sahə üzrə böyük inkişaf olarsa da, kənd yerlərində hələ də böyük fərqlər mövcuddur.

4. Ölkədaxili gəlir bərabərsizliyi azaltmaq
5. Ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq;
6. HIV / AIDS, malyariya və digər xəstəliklərlə mübarizə aparmaq kimi sosial məsələlərdir. (<https://unstats.un.org/sdgs/indicators/indicators-list/>).

Aşağıdakı cədvəldə ətraflı göstərilmişdir.

Cədvəl 1: Əhəlinin sosial səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan sosial indikatorlar

İndicator	Məlumat mənbəsi
Uşaq əməyi, işsizlik, əmək verimliliyi, əmək təhlükəsizliyi, iş saatlarının müddəti	Dövlət Statistika Komitəsi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
Urbanizasiya, əhəlinin artımı, asılılıq nisbəti	Birləşmiş Millətlər İqtisadiyyat və Sosial Məsələlər Departamenti
İşsizlik, GDP, inflasiya, regionların inkişafı	Dünya Bankı
Gini, gəlirlərin artımı, aşağı gəlirlərin minimum həddi	Dövlət Statistika Komitəsi
Sağlamlıq (xəstəliklər, immunizasiya dərəcəsi, körpə ölümü, tibbi qayğı və s.)	Dövlət Statistika Komitəsi, Səhiyyə Nazirliyi, Birləşmiş Millətlər İnkişaf proqramı, Dünya Səhiyyə Təşkilatı
Miqrasiya	Dövlət Statistika Komitəsi
Regional Yoxsulluq	İnsan İnkişaf İndeksi, Birləşmiş Millətlər İnkişaf Proqramı

Mənbə: Birləşmiş Millətlər İnkişafı Proqramının indikatorları (<https://unstats.un.org/sdgs/indicators/indicators-list/>).

Bu məqsədlərə çatmaq üçün hər bir dövlət sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasını təşkil etməklə çatır. Sosial müdafiənin məqsədi yoxsul və köməyə ehtiyacı olan şəxslərin xəstəlik, işsizlik, əlillik, qocalıq kimi iqtisadi və sosial risklərə qarşı müdafiə mexanizmlərinin yaradılmasıdır. Bu baxımdan sosial müdafiə cəmiyyətin hər bir fərdi üçün güclü təsir göstərir. Qocalar təqaüd dövrləri müddətində yaranan gəlir itkisinin qarşısını alır. Uşaqların təhsilində, böyüməsində, inkişaf etməsi üçün xərclənən ailələrinin xərclərinin bir qisminin sosial müdafiə proqramları ilə edilməsi kimi hallar da daxil olur. İşəgötürən və işçilər üçün sosial müdafiə daha yaxşı iş mühitinin yaradılması, hüquqlarının qorunması, məhsuldar işçi qüvvəsinin qorunmasının təminatıdır. Sosial təhlükəsizlik həyat standartlarının

gücləndirilərək, ölkənin qloballaşmasında müsbət təsirlərlə də özünü göstərir və nəticə olaraq, ölkənin iqtisadi inkişafının güclənməsində, investorlar üçün ölkənin güclü iqtisadi və sosial müdafiə sistemi ilə cəlbediciliyinin artırılmasında töhvə verir. İqtisadi və Sosial müdaxilələr həmin şəxslərin gəlirlərinin və istehlaklarının azalmasına səbəb olan risklərə qarşı tədbirlərin görülməsi ilə rifahlarının artırılmasını təsir edir. Bütün bunlar məhsuldarlığın artırılmasına, bərabərsizliyin azaldılmasına, ölkənin yoxsul təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatına əsasən, dünya əhalisinin 73%-i sosial müdafiə sistemindən istifadə etmək hüququndan məhrumdur. Sosial Müdafiə Sistemi müəyyən proqram çərçivəsində və müvafiq idarəetmə sistemi ilə büdcə daxilində qanunvericilik və layihələr tələb tələb edir. Düzgün Sosial Müdafiə Sistemi strategiya və məqsədləri ilə birlikdə yoxsulluq və iqtisadi sıxıntıları aradan qaldırmaqla yanaşı, inkluziv sosial inkişafı və ədalətli iqtisadi böyüməni dəstəkləyən proqramlar və sosial siyasəti əhatə edir. Həmçinin BMT-nin hər bir ölkə üçün əsas hesab etdiyi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə baxıldıqda diqqətə alınan əsas məqamların sosial müdafiə sistemi ilə bağlı olduğu görünür. Sosial müdafiə sisteminin tətbiqi büdcə və ya müxtəlif mənbələrdən təşkil edilir. Sosial müdafiə sisteminin əsasına baxıldıqda, sosial sığorta, pensiya sistemi, məşğulluq proqramları, sosial xidmətlər daxil olur.

Sosial sığorta dövlət tərəfindən vətəndaşların sosial xidmətə ehtiyacın yaranması hallarına səbəb olacaq risklərə qarşı sığortalanmasını təmin edir. Şəxs gözlənilməz bədbəxt hadisə nəticəsində gəlir itkisinə məruz qalarsa, bu xərclərin kompensasiyası məqsədi ilə edilir. Məsələn şəxs iki uşaq atasıdır və şirkətin bağlanması ilə şəxs artıq işsiz olur. Bu hadisə şəxsin gəlir əldə etməsində çətin əldə etməklə bərabər övladlarının da təhsillərində, gələcək həyatlarında müxtəlif sosial problemlərlə üzləşmələrinə gətirib çıxardır. Sosial sığortanın tətbiqi işdən çıxan şəxsin Maddi vəziyyətini qorumaqla yeni iş tapana qədər müəyyən qədər dəstək olur. Həmçinin şəxsin gəlirindən asılı övladlarının olması nəzərə alındığı halda belə bir işsizlik sığortası bir müddət dəstək olaraq, ailənin gəlirliyinin yoxsulluq

səviyyəsinə düşməsinin qarşısını alır. Sosial sığorta növlərindən birisi də istehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığorta növüdür. İnsan hər an hər bir hadisə nəticəsində orqanlarının, ətraflarının müəyyən hissəsini itirərək, əmək qabiliyyətini itirə bilər. Belə bir sosial tibbi müdaxiləyə ehtiyacı olan şəxsim bədbəxt hadisələr üzrə sığortasının olması maddi şəraitinin qorunmasına, bir müddət çətinlik çəkməsinin qarşısını alır. Gözlənilməz hadisə baş verdiyi təqdirdə, şəxsin əlilliyinə və ya ölüm halı baş verərsə, ödənişlər faydalanan şəxsin ailəsi alır.

Sosial müdafiə sisteminin altqruplarından birisi də şəxslərin əmək bazarına cəlb edilməsidir. Sosial müdafiə insan kapitalına qoyulan bir sərmayədir, iqtisadi böyümənin vacib şərtidir, çünki uğurlu iqtisadiyyatlar işçi qüvvələrinin keyfiyyətindən asılıdır. Sosial müdafiə məhsuldarlığın artmasına, gəlir imkanlarının genişlənməsinə və nağd pulun icmalara və iqtisadiyyata daxil olmasına səbəb olan işçilərin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Əlillik müavinətləri kimi sxemlər əlillərə əmək bazarına daxil olmaqda qarşılaşdıqları əlavə xərcləri həll etməklə işçi qüvvəsinə daxil olmağa kömək edir. Ölkələr əmək bazarına girməyə hazırlaşmaq üçün uşaqların və gənclərin bacarığı və bacarıqlarına investisiya qoymalıdır. Sosial müdafiə güclü və məhsuldar işçi qüvvəsi yaratmaqla və iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaqla iqtisadi böyüməyə təkan verən bir dövr yaradır. Ayrıca iqtisadi çətinliklərdən, böhranlardan qoruya bilər, iqtisadiyyata lazımi struktur düzəlişlərini asanlaşdırmaqla bilər və pul dövriyyəsinin artırılmasına nail olaraq milli bazarların stimullaşdırmaqla bilər. Bunun üçün dövlət tərəfindən mütəmadi olaraq, işlə təmin olunma kursları, işçilərin haqlarının qorunmasıdır. Əsas əmək bazarı siyasəti işsiz əhəlinin yeni işlərə cəlb olunaraq, sosial rifahın artırılmasıdır. İkimci əsas məqsəd isə, səmərəliliyini artırılmasına nail olmaqdır. Səmərəliliyinin artırılmasının əsas yolu işçi-işəgötürən münasibətlərinin tənzimlənməsi, ölkədə işçilərin hüquqlarının qorunması ilə onların məmnuniyyətinin artırılmasına nail olmaqdır. Bunların tənzimlənməsi məqsədi ilə iş idarəetmə mərkəzləri, peşə məktəbləri, sahibkarlığın təşviqi kimi qurumlar fəaliyyət göstərir.

Sosial müdafiə sisteminin tərkib hissələrindən birisi də sosial yardım proqramlarıdır. Bura icbari tibbi sığorta, pulsuz təhsil, zərərçəkənlərin müdafiəsi, kompensasiyalar, sosial kreditlər, müştərək yardım fondları və s. daxildir. Əhalinin hər birinin sosial müdafiəyə ehtiyacının olduğunu nəzərə alaraq sosial yardım proqramları da bütün şəxsləri əhatə edən mühüm proqramdır.

İcbari tibbi sığortanın da tətbiqinə olan tələb hal-hazırda mövcud olan müasir bazar münasibətləri, sosial müdafiə mexanizminin təkmilliyindən irəli gəlir. Sağlamlıq xüsusi bir ehtiyac növüdür və bu səbəblə səhiyyə xidmətlərinin təşkili məsuliyyətli və çətin məsələdir. İnsan sağlamlığı – bütün əmtəələrlə müqayisədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir insan rifah halının yüksək olması, səhhətinin yaxşı olmasını istər və daha uzun yaşamaq istəyər. Çünki səhhətini itirən insan iqtisadi fəallığını da itirir, uzun müddət sağlamlığını itirən şəxs iş bazasında işçi qüvvəsi qismində iştirak edə bilmir. Nəzərə alsaq ki, sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan uşaqların, əlilliyi olan şəxslərin, qocaların xərclərində əsas payı səhiyyəyə ayrıldığı nəzərə alındıqda icbari sığortanın tətbiqi bu şəxslərin də səhiyyə xidmətlərindən istifadəsinə təsir göstərə bilər. Məqalədə icbari tibbi sığortanın əhalinin sosial müdafiə sistemində təsirləri araşdırılır. Əhalinin xəstəliklərdən doğan xərclərindən dolayı müflisməsinin; qarşısını almaq və onların xəstəlik halındakı müalicə xərclərinin qorunması üçün tibbi sığorta sistemindən istifadə edilir. Dünyada istehsal edilən məhsulların 10%-inə yaxını insan səhhəti - sağlamlıq üçündür. Bu fakt səhiyyə iqtisadiyyatının sosial tərəflərini göstərən məsələlər də ortaya çıxardır. İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ölkədə bütün şəhərdə, hətta rayonlarda, kəndlərdə belə xəstəliklərim qarşısının alınmasında, intensivliyinin qarşısını kəsməkdə rol oynayır. Əhali hər hansısa kiçik bir xəstəliklə üzləşdikdə tibbi sığprta müəssisəsini müraciət etməklə, xidmətlərdən yararlanı bilər və bu da yolculucu xəstəliklərin əhali arasında sürətlə yayılmasının qarşısını alır. Hansı regionda hansı xəstəliyin daha geniş yayılması, azalıb-artma tempi, digər xəstəliklərin inkişaf dinamikasının analizi məlumat bazalarının çox və şəffaf olması ilə daha tez aşkarlanmasına və dövlət tərəfindən daha tez müdaxilə edilməsinə şərait edir. Bu da

aşağı gəlirli insanların hər hansısa ölümcül xəstəliyə tutulduqları halda, Dövlətin profilaktik tədbirlərindən daha sürətli istifadə etmələrinə imkan yaradır. İcbari tibbi sığortanın tətbiqinin geniş yayıldığı ölkələrdə əhali daha az xidmət xərci ödəyir.

Sosial kreditlər, kompensasiyalar, yardım fondları dövlətin dolaylı və ya birbaşa vasitə ilə sosial müdafiəyə nəzarət etmə alətlərindən biridir. Sosial kreditlər dedikdə, burada güzəştli kreditlər (sosial bizneslərin, maliyyə gəlirliyi az olan şəxslərə dəstək, güzəştli ipoteka) kimi məsələlər önə çıxır. Əhalinin müəyyən qismi tibbi xərclərinin ödənməsində, müəyyən işlərə başlaması üçün lazım olan maliyyə dəstəyi dövlət tərəfindən güzəştli kreditlər vasitəsi ilə təqdim edilir. Nəzərə alsaq ki, bu kreditlərdə əhali üçün müxtəlif vergi güzəştləri, sosial xidmətlər, dövlət tərəfindən pulsuz konsalting xidmətləri də nəzərdə tutulur. Məsələn şəxs əlil insanlar üçün sosial biznes həyata keçirtmək istəyir. Bu zaman dövlət bəzi hallarda həmin layihədən vergi gəlirlərini həmin sahənin inkişafına yönəldir, həmin layihə ilə bağlı müxtəlif dövlət xidmətlərinə görə rüsumlar alınmır, dövlətin güzəştli yardım fondlarından ayrılır və s. bu kimi güzəştlər nəzərdə tutulur. Həmçinin bəzi hallarda sosial bizneslərin inkişaf etdirilməsi və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədi ilə dövlət alıcı tərəfindən çıxış edərək həmin məhsulların alınmasında iştirak edir və ehtiyacı olan insanlara alınmasında köməklik edir. Kompensasiya deyildikdə isə, müəyyən zərərə görə ödənilən məbləğ başa düşülür. Məsələn gözlənilməz zərərələr ola bilər ki, bunların yaranması insanların rifahının pozulmasına səbəb ola bilər. Məsələn, şəxs özündən asılı olmayan səbəblərdən işindən ayrıldıqda və yaxud iş yerində yaranan hər hansısa bədbəxt hadisə nəticəsində əlilliyin yaranması və ya ölüm halının baş verməsi ola bilər. Kompensasiyaların ödənilməsi sosial müdafiə baxımından ən mühüm məsələlərdən birini təşkil edir. Çünki insanın əsas maliyyə mənbəyində problem yaranması ailəsinin və övladlarının özünü maddi cəhətdən təmin etməsi ilə bağlı problemlər yaradır.

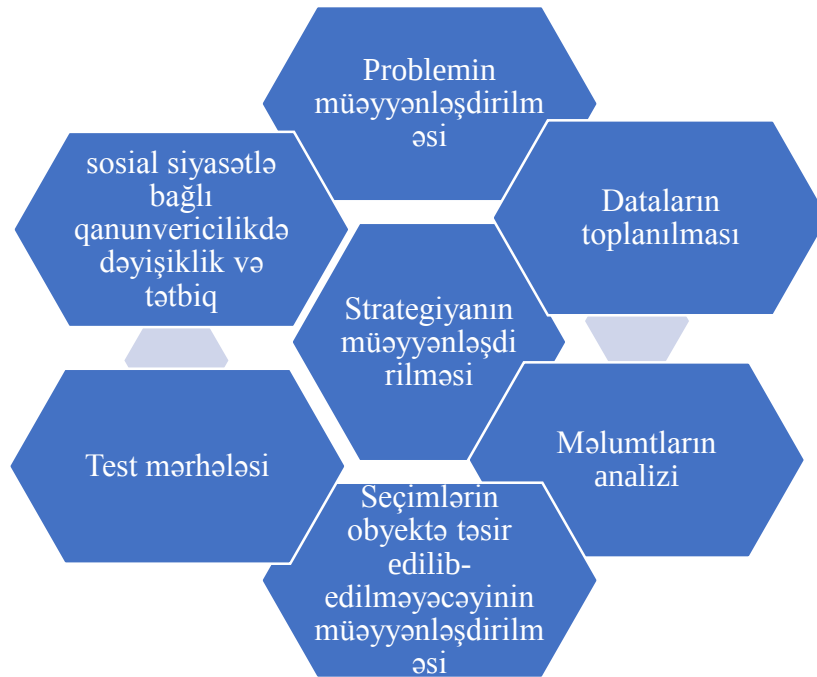
Məsələn, işləməyən xanımın övladı əgər gəlir olmasa müəyyən ehtiyaclarından yararlanma bilmirlər və bu problemlər gələcəkdə ciddi fəsadlara yol açmağa bilər. Sosial

müdafiə proqramının tətbiq edilməsi ilə övladın məktəb və tibbi xərclərinin dövlət tərəfindən qarşılanması fərdin gələcəkdə daha uğurlu şəxs olmasına yön verir. Sosial müdafiənin güclü olduğu ölkələrdə cinayət səviyyələrində də azalmalar müşahidə olunur və bu ölkə iqtisadiyyatına dolaylı təsir göstərir. Əgər ailə gəlir imkanlarından məhrum olsa və dövlətdən yardım ala bilməsə, ailənin yaşamaq üçün başqa bir seçimi qalmadığı üçün başqa yollara müraciət etmə ehtimalı yaranır. Hər bir cinayətin arxasında müəyyən motivasiyanın olması və bu motivasiyaların olmasının əsas səbəbləri əksər hallarda, iqtisadi problemlərlə bağlı olur. Dövlətin sosial müdafiə sisteminin düzgün idarə olunması cinayətlərin azalmasına və əhəlinin sosial rifahının yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Sosial Müdafiə məqsədlərinə çatmaq üçün strategiya seçiminə önəm verilməlidir. Müxtəlif sosial müdafiə idarə etmə metodları müxtəlif məqsədlərə xidmət edir və nəticələri də fərqli ola bilər. Strategiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün problemlərin tapılması əsas məsələdir. Məsələn ölkədə uşaq ölümlərinin sayının çox olması problemi varsa, bu problemin mənbəyi aydınlaşdırılmalıdır. Bütün üçün hədəf seçilən sosial qrup arasından sosial sorğuların, məsləhətlərin təşkili vacibdir. Məsələn əhəli arasında araşdırmalardan məlum olduqdan problemin həlli üzrə strategiya müəyyənləşdirilir. Sosial siyasətin müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı yol xəritəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Yol xəritəsində strategiyanın müəyyənləşdirilməsi üzrə mərhələlər qeyd olunmuşdur. Bu mərhələlərin hər birinin tətbiqi araşdırma və ciddi məlumat bazası əsasında qərar vermə tələb edir. Sosial müdafiənin idarə olunması strategiyalarında yanaşmalardan aşağıdakılar daha çox istifadə edilir;

Şəkil 1: Sosial strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişafı Təşkilatının hesabatı, səh 12, 2019

(https://www.oecd.org/dev/inclusivesocietiesanddevelopment/Lessons_learned_Implementing_social_protection_strategies.pdf)

Aşağı gəlirli insanlar şokların yaratdığı təsirlərə daha çox məruz qaldıqları üçün iqtisadi iştirakları və bacarıqları da azalmağa doğru yol açır. Bu risklərin azaldılması və qarşısının alınması səbəbi ilə dövlətin vasitəçiliyinə ehtiyacdılar. Risklərin idarə olunması ilə vasitəçiliyin təmin olunması, yoxsulluğun azaldılması, gəlirlərin və istehlakın davamlılığın təmin edilməsi, insanlar özləri üçün xərcləmələr aparması, yığımların aparılmasını təmin edən təsirli strategiyalardan biridir. SRM-in sosial müdafiə sisteminə daxil edilən 3 əsas risk idarəetmə strategiyası aşağıdakılardır:

Riskdən qaçma (Risk avoidance) – Risk yaradacaq hadisədən uzaqlaşmaq məsələn şirkət məhsul istehsal etməkdən qaçaraq xarab məhsulun çıxması riskindən qurtula bilər. Təyyarəyə minməyərək, təyyarə qəzası riskindən yayına bilərsiniz. Bununla birlikdə, bütün risklərdən qaçmaq doğru olmaz. Məsələn təyyarə ilə səyahət etməyərək təyyarə qəzasında ölmək riskindən qaça bilirik. Amma bunu etmək məntiqə uyğundurmu? Amma uzaq məsafə üçün təyyarə əvəzinə Avtomobil sürərək, avtobus və ya qatarla səyahət etmək elə də uyğun deyil. Təyyarə qəzası riski olsa da,

təhlükəsizliyin təmin olunduğunu nəzərə alaraq, təyyarə uçmaq riskini qəbul edərək, onla uçmaq daha uyğun olur. Riskdən qaçmaq ən axırıncı yol kimi seçilməlidir.

İtkinin baş vermə ehtimalını aşağı salınması (Loss prevention). Bunu misalla izah etmək istərdim. Motosikletçi sürücüləklə bağlı kurs alır və diqqətli sürərsə qəzanın baş verməsini azalda bilər. Əgər insanlar çəkilərini idarə edə bilsələr, siqaret çəkməz və sağlam qidalanarsa ürək tutması riski düşəcəkdir. Havalimanlarında güclü nəzarətin olması terrorizm riskini aşağı salacaqdır.

İtkinin azaldılması (Loss reduction). Burada isə itkinin baş verməsindən qaçmaq mümkün olmur, lakin itkinin azaldılması üçün müəyyən tədbirlər görülə bilər. Bu hal daha çox təbii fəlakətlərlə bağlı risklərdə baş verir; zəlzələ, fırtına, tornado, sel və s. Məsələn başqa misal bina yanğın söndürmə sistemi qura bilər ki, yanğın baş verdikdə bu riskin yaratdığı itkini azaldır. Yanğın signal sistemi insanları vaxtında xəbərdar edərək yarana biləcək insan itkisini azalda bilər. İqtisadi azadlığın bərpa olunması və insanların təməl ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı qarantiyanın təmin edilməsi məqsədi ilə iqtisadi risklərə qarşı yuxarıdakı strategiyalar tətbiq edilir. (George L. Head, səh 41, 2009)

The transformative social protection framework. Dəyişdirici Sosial Müdafiə modeli daha çox inkişaf yönümlü alternativ yanaşmadır. Bu yanaşmada yoxsulluğa və digər risklərə qarşı insanların müdafiəsiz olmasına səbəb olan iqtisadi-sosial güclərin qarşısını alaraq yaranan qırılmaların bərpa olunmasıdır. TSP 4 əsas sosial müdafiə modelini nəzərdə tutur.

1. Tədbir. Birinci modulda insanların sosial transferlərin və s. üsullarla əsas sosial xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsidir.

2. Bloklama. Yoxsulluğun qarşısını alınması üçün sosial sığorta, riski azaltma proqramları, yığım modelləri daxildir

3. Təqdimat. İnsanları yoxsulluqdan qurtarmaq məqsədli, insanların dolanışığının təmin edilməsi məqsədi ilə mikrokreditlər, ictimai işləri, məktəb üçün qidalanma proqramları bura daxildir.

4. Dəyişmə. Qanunvericilik dəyişiklikləri, ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə ilə yoxsulluğa və sosial təcrid olunmaya yol açan sosial sistemin dəyişdirilməsidir. (Avropa Əməkdaşlıq və İnkişafı Təşkilatı, Sosial müdafiə strategiyasının həyata keçirilməsi, səh 9., 2019).

Life Cycle. Həyat dövrü yanaşması insanların həyatlarının fərqli mərhələlərində rastlaşdıqları və sosial müdafiənin bu riskləri hər mərhələdə təmin edə bilməsi şəklində tətbiq edməsi ilə bağlıdır. Həyat dövrü yanaşması fərdlərin təhlükəsizliyinin, təhsilinin, sosial tələbatlarının bütün həyatı boyunca təmin edilməsini nəzərdə tutulur. Sosial və ya iqtisadi vəziyyətdəki mənfi sarsıntılar nəticəsində yaranan həyat dövrü dəyişiklikləri bir insanın daha yüksək risk və həssaslıq ilə qeyd olunan yeni bir həyat dövrünə girməsinə səbəb olur. Sosial müdafiə alətləri yaranan fəsadları aradan qaldıra bilər, insanları həyat dövrünün mənfi dəyişikliklərindən qoruyur. Sosial müdafiə şəxsin həyat dövrü boyunca qarşılaşdığı problemlərinin şiddətini və sayını azalda bilər.

Bu strategiyaların tətbiqi üçün institusional tənziləmə təkmilləşdirilməlidir. Sosial müdafiə sisteminin bütün insanlar üçün sosial və iqtisadi risklərin azaldılması, təhlükəsizlik problemlərinin azaldılması, yoxsulluğu azaldılması məqsəd tutan və dayanıqlı sosial inkişaf və bərabər hüquqlu iqtisadi inkişafı nəzərdə tutan sistem olduğu nəzərə alınsa, belə bir sistemin idarə olunması özü ilə bərabər problemlər, innovativ həllər tələb edir. Aşağıdakı siyasət və proqramlar yoxsulluğun və bərabərsizliyin azalmasına köməklik edir;

- 1) İnsanların riskə məruz qalmasını azaltmaq;
- 2) İqtisadi və sosial riskləri idarə etmək imkanlarını artırmaq (yeni işsizlik, xaric olma, xəstəlik, əlillik və qocalıq);
- 3) Daha davamlı və səmərəli əmək bazarlarına çıxışın təşviqi;
- 4) İnvestisiya və sahibkarlığı təşviq etmək.

Vahid sosial müdafiə həm sosial, həm də iqtisadi zəifliklərin və qarşılıqlı əlaqələrin aradan qaldırılması üçün çoxölçülü bir yanaşma tətbiq edir. Vahid bir yanaşma yoxsulluq və həssaslığın struktur səbəblərini həll edir və buna görə müvəqqəti zərbələrə cavab verən risklərin idarə edilməsi və təhlükəsizlik şəbəkəsini

təmin edir. Buna görə vahid sosial müdafiə həyat dövrü yanaşması çərçivəsində ən yaxşı şəkildə təmin edilməlidir. Müvafiq olaraq, bir fərdin həyatı boyunca müxtəlif həyat ehtiyacları, riskləri və imkanları ilə fərqli həyat mərhələlərinə girdiyində bütün ömrü boyu dəyişir. Həyat dövrünün dəyişməsi ani sarsıntılar (yəni ev təsərrüfatında ölüm, gəlir itkisi) və / və ya sosial və ya iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi (yəni yetkinlik, karyera dəyişikliyi, evlilik, qocalıq) nəticəsində baş verə bilər. Sosial Siyasətin məqsədi bu dəyişikliklərə qarşı insanı hazırlıqlı hala gətirməkdir.

Sosial müdafiə sisteminin dizayn mərhələsində həll edilməli olan təməl sual, institusional səviyyədə əsas proqramların dizaynını, proqramların icrasını. Bir çox model var. Əksəriyyəti müvafiq sosial inkişaf nazirliyini, maliyyə nazirliyini və yerli idarəetmə, icma inkişafı və ya insan kapitalı (məsələn, səhiyyə və ya təhsil) üzrə məsul nazirlikləri əhatə edir. Digərləri prezident və ya baş nazir kimi bir icra orqanı işə cavabdeh qurumlar tərəfindən görülür. Digər ölkələr sosial müdafiənin ümumi təşkili ilə müstəqil qurum yaradır. Sosial müdafiəni həyata keçirən qurumun bir sıra öhdəlikləri olur

1. Sosial müdafiənin təmin edilməsinə dair davamlı siyasi öhdəlik,
2. Proqram təminatını təmin etmək və proqramın prioritetliyini qorumaq üçün siyasi təsir
3. İdarəetmə tələb edən proqramı həyata keçirmək üçün institusional imkan.

Əgər bir qurum hər üç tələbi yerinə yetirə bilmirsə, koalisiyada sosial müdafiənin planlaşdırılması, həyata keçirilməsi üzrə müxtəlif qurumlarla əməkdaşlıq edilərək, iş ən effektiv və operativ şəkildə həyata keçirilməlidir. Bir çox hallarda inkişafın təmin edilməsi üçün tərəfdaşlıq üzrə bu cür koalisiyalar dəstəklənir və bir sıra ölkələrdə öz müsbət effektivini göstərir. Qurumların öhdəliyində olan ən əsas məsələlərdən birisi sosial müdafiə ilə bağlı müavinətlərin verilməsidir. Möhkəmlətmə tədbirləri tək bir qurum daxilində layihənin idarə olunması xərclərini azaldır, proqramın əks təsir risklərini azaldır. Çatdırma qurumu vətəndaşlarla qurumlar arasında əlaqə rolunu oynayır. Bir qurum daxilində nəzarət ümumi səmərəliliyi artırır və sektorlararası əlaqələri və dəstəyi gücləndirir.

Bu zaman vətəndaşlara hərtərəfli sosial müdafiə və əlavə xidmətlər göstərmək imkanına da malik olur.

Sosial təminat sistemlərinin son dərəcə mürəkkəb olduğunu və hər ölkədə tətbiq olunan sistemin, xüsusən də artan əmanət baxımından öz xüsusiyyətlərinə sahib olduğunu qeyd etmək olar. Sosial təminat xərclərinin iki əsas maliyyələşdirmə forması aşağıdakılardır;

Sosial təminat xərclərinin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan ilk metod Kapitalizasiya (Fondun Yığılması) metodudur. Bu üsula görə, sığortalılardan toplanan mükafatlarla gələcək üçün bir fond yaradılır və bu fond gələcəkdə insanların üzləşə biləcəyi risklərdən qorunur. Fondun yığılması zamanı fondun dəyəri müxtəlif investisiya alətləri ilə qorunur.

Kapitalizasiya metodunda iki əsas anlayış var. Birincisi, fərdi kapitallaşdırma metodudur. Bu sistemdə hər bir sığortaçının ödədiyi mükafat sığortalının fərdi hesabında toplanır və gələcəkdə şəxsin sistemdən alacağı yardımlar bu fərdi hesaba qoyduqları töhfələrə əsasən müəyyən edilir. Ancaq bu üsulda ödəniləcək faydalar fərdi hissələrlə məhdudlaşır; İnsanların sistemə töhfələri gəlirlərinə baxmaqla müəyyən edilmədiyi üçün sistemdən gələn yardımlar baxımından sığortalılar arasında ciddi fərqlər yarana bilər. Bu səbəbdən Fərdi kapitallaşma metodu əsasən fərdi sığortalar tərəfindən daha çox üstünlük verilir. Kapitallaşdırmanın ikinci üsulu kollektiv kapitalizasiya metodudur. Bu sistemdə bütün sığortalıların mükafatları vahid bir fondda toplanır və bu vahid fond sığortalılara gələcək yardım üçün istifadə olunur. Toplanan vəsait gələcəkdə fonda töhfə verən sığortalılara ödənilmək üçün toplanır, eyni sığorta haqqı bütün sığortalılardan alınır.

Paylama Metodu sosial təminat xərclərinin maliyyələşdirilməsində daha bir üstünlük verilən üsuldur. Bu metodda isə sosial təminat sistemi müəyyən müddət üçün tələb olunan sosial təminat xərclərini həmin dövrdə əldə edilən sosial təminat gəlirləri ilə əhatə etməklə maliyyələşdirilir. Bu üsulda sistemdən sığortalılara edilən sosial təminat gəlirləri və xərcləri balansdadır. Gəlir və xərc arasında balans olmadığı təqdirdə fəvqəladə hallarda istifadə edilməsi üçün ehtiyat fondu da qurula

bilər; sistemdə, gəlir xərcləri ödəmirsə, dövlət kəsirləri qarşılayır. Bu səbəbdən, Paylama Sistemi də ədəbiyyatda "Getdiyin qədər ödə" (PAYG) adlandırılır. Sistemin əsas prinsipi işləyən fəal sığorta olunanların sistemdən kömək alan passiv sığorta olunanları maliyyələşdirməsidir. Buna görə də, bu sistemdə maliyyə çətinliklərinin qarşısını almaq üçün aktiv sığortalı və passiv sığortalıların sayı arasında balans olmalıdır. Xüsusilə ömrünün uzadılması və əhalinin yaşlanması ilə PAYG sisteminə uyğun olaraq hazırlanan sosial təminat sistemlərində maddi çətinliklər yaranmağa başladı. Digər tərəfdən, PAYG sistemi xəstəlik və analıq kimi qısamüddətli hadisələrdən qorunma təmin edən sığorta şöbələri üçün sığortanın təmin edilməsi baxımından, əməliyyat fondları və ya onların dəyərini qorumaq baxımından olduqca əlverişli bir sistemdir. Sığorta ödənişləri PAYG sistemində müəyyən fayda ilə edilir. Təqdim olunan yardımla sığortalıdan alınan mükafatların miqdarı arasında həmişə mütənasiblik olmur.

Cədvəl 2: Ölkələr üzrə sosial müdafiənin maliyyələşmə metodu

Ölkə	Tətbiq edilən plan	Maliyyələşmə üsulu
Avstriya	Sosial Müdafiə üzrə sığorta haqları	Paylama Metodu
Belçika	Sosial Müdafiə üzrə sığorta haqları	Paylama Metodu
Braziliya	Özəl Sosial Müdafiə	Kapitalizasiya Metodu
Fransa	Bölgələr üzrə sosial sığorta haqları	Paylama metodu
Meksika	Şəxsi fond	Paylama metodu

Mənbə: Güneş İ. və Yakar S., s. 133

PAYG sisteminin maliyyələşdirilməsində sosial sığorta haqları, sosial yardımlar isə vergi ilə maliyyələşdirilir. Sosial müdafiənin sisteminin təşkili və idarə olunması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Bu sistemin təşkili zamanı əsas nəzərə alınmalı məqamlar proqramın əhatə dairəsi və effektivliyidir (Özmen, Z. s. 30, 2017).

1.2. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunması üzrə dünya təcrübəsindən nümunələr

Belə ki, proqramın təşkili zamanı əsas həm əhalinin maraqları təmin edilməli və insanların rifahının yüksəldilməsidir, lakin sui-istifadə halları ola bilər ki, əslində heç bir sosial yardıma ehtiyacı olmayan şəxs əlavə gəlir olaraq sosial yardım vasitəsi ilə öz şəxsi gəlirini artırmağa bilər. Ona görə sistemin qurulması güclü nəzarət mexanizmi də tələb edir. Dünyanın müxtəlif ölkələri tərəfindən müxtəlif sosial müdafiə sistemləri tətbiq edilir. Hər bir sosial müdafiə sistemin öz əhatə dairəsi, büdcəsi, nəzarət sistemi, xidmətlər və s. Kimi məsələləri özündə ehtiva edir. Sosial müdafiə sistemlərindən birisi Türkiyə Respublikasında 2007-ci ildən başlayan 3 fərqli dövlət qurumu olan Sosial Sığortalar Qurumu (SSQ), Emekli Sandığı və Bağ-Kur tərəfindən yaradılmış Sosial Müdafiə Qurumudur. 2008-ci ildən fəaliyyətə başlayan bu qurumun ilk illərdə gördüyü fəaliyyət nəticəsində əhalinin 81%-inə yaxını sosial müdafiə sistemlərindən yararlanmağa başladı, sonrakı illərdə faiz getdikcə artmağa başladı. Sosial Müdafiə Sisteminə aid olan Sosial Sığortaya aşağıdakı təminatlar daxildir;

1. Qısa müddətli sığorta çərçivəsində sığortalı sahiblərinə;
2. Müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi dövründə sığortaolunan gündəlik müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi müavinətinin verilməsi,
3. Sığortalının davamlı əmək qabiliyyəti itirməsi ilə bağlı gəlir;
4. İş qəzası və ya peşə xəstəliyi nəticəsində ölən sığortalıların əlaqəli gəlirlər;
5. Xəstəlik və ya analıq səbəbiylə əmək qabiliyyətsizliyi dövründə sığortaolunarlara xəstəlik və analıq sığortasından gündəlik müvəqqəti gəlirin itirilməsi;
6. Analıq sığortası altında uşağa verilən müavinət;
7. Cənazə icazəsi;
8. Hərbi və doğuş borcu hüquqları verilir;
9. Uzunmüddətli sığorta sahələri daxilində;
10. Əlil olması nəticəsində aylıq ödənişlər;

11. Təqaüd yaşına çatması ilə bağlı birdəfəlik və yaxud aylıq ödəmə;

12. Ölüm halının baş verməsi nəticəsində birbaşa və yaxud aylıq ödəmə, dəfn işlərinin aparılması ilə bağlı xərclər, həmçinin aylıq olmaqla övladlarına da ödənişlər edilir.

Ümumi Sağlamlıq sığortasında isə:

1. Ümumi sağlamlıq sığortalılarına və onların himayədarları olan şəxslərə tibbi məhsullar və xidmətlərin göstərilməsi;

2. Ümumi sağlamlıq sığortalılarına sağlamlıqlarının qorunması ilə bağlı şəxsi qoruyucu sağlamlıq xidmətlərinin göstərilməsi və effektiv şəkildə tətbiqinə töhvə verilməsi;

3. Ümumi sağlamlıq sığortalıları, işəgötürənlər ümumi tibbi sığorta qanunvericiliyindən irəli gələn hüquq və vəzifələri haqqında məlumatlandırılır və hər cür rabitə vasitələri və xidmətləri təqdim olunur (Türkiyə Cümhuriyyəti Sosial sığortalar və genel sağlamlıq sığortası kanunu, 2006).

Sosial Sığortanın sığorta haqqı 2020-ci il üzrə əməkhaqqının 14% hesablanmışdır. 1% isə işsizlik üzrə sığortahaqqıdır. Lakin SGK üzrə sığorta haqqı işəgötürənlər üzrə 15,5% hesablanmışdır. Bu rəqəmlər şəxslərin maaşına görə hesablanır və sığortaçı qismində dövlət çıxış edir. Ümumi Sağlamlıq Sığortasının hesablanması isə aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir.

Cədvəl 3: 2019-cu il üzrə Türkiyə üzrə gəlir kriteriyaları

Gəlir kriteriyası	Gəlir (TL – Manatla)	Aylıq sığorta haqqı
Minimum gəlirin 1/3-dən az olanlar	549 TL – 157 AZN	Dövlət tərəfindən qarşılır
Minimum gəlirin 1/3-dən minimum gəlirə qədər olanlar	549- 1.647 – (157 – 471) AZN	65 TL – 18 AZN
Minimum gəlirdən minimum gəlirin iki qatı qədər	1647-3249 TL (471 – 929) AZN	197 TL – 56 AZN
Minimum gəlirin iki qatından artıq	3249 TL + (929+ AZN)	395 TL – 113 AZN

Mənbə: Türkiyə Cümhuriyyəti Ailə, Çalışma və Sosial Xidmətlər Nazirliyi yanında Sosial Müdafiə Qurumu (<https://ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/sss/sosyal-yarimlar-genel-mudurlugu/genel-saglik-sigortasi/>).

SGK tərəfindən aparılan əsas proqramlardan birisi də pensiya təminatıdır. Pensiya təminatı ilk çalışmağa başladığı tarix, işdən çıxma tarixi əsasında hesablanır və ona görə pensiya ödənişləri nəzərdə tutulur. Pensiya təminatına düşmək üçün şəxs yaş, sığortalılıq ili və sığorta haqqı tam tamamlanmalıdır. Bu sistemin tətbiq edilməsində məqsəd şəffaflığın artırılması və insanların daha yaxşı xidmətlərdən istifadə etməsinə şərait yaratmasıdır. Digər sistemlərdən birisi də Bireysel Emeklilik Sistemidir (Fərdi Pensiya Sistemi). Fərdi Pensiya Sistemi müxtəlif sığorta şirkətləri tərəfindən təşkil edilir və həyat sığorta şirkətləri tərəfindən təqdim olunur. Dövlət tərəfindən bu sistemin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı köməklik də edilir və şəxs aldığı gəlirin bir qismini və yaxud kütləvi pulları şəxsi pensiya fonduna yatırmaqla edir. Məsələn, 50 yaşlı şəxs 65 yaşına kimi BES-ə qoşulmaqla gələcəyi ilə bağlı şəxsi pensiya fondu təmin etmək istəyir və ilkin 5000 TL (1435 AZN), aylıq 1000 TL (287 AZN) ödənişlər etməklə 65 yaşına çatdığı halda 315.034 TL (90.4148 AZN) ödəniş əldə edir. Bu rəqəmlər şəxsin BES-ə qoşulmaq, hər ay ödəcəyi pula görə dəyişir və inflasiya faizinə görə də dəyişə bilər. 315.043 TL-nin tərkibində dövlət payı 25% təşkil edir.

Müxtəlif ölkələrdə 3 əsas Sosial Sığorta Müdafiə Sistemindən istifadə olunur.

- 1) Bismarck sistemi;
- 2) Beveridge sistemi;
- 3) Qarışıq sistem.

Bismarck sistemi Almaniyada tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Sistemin əsas xüsusiyyəti aşağıdakılardır:

- Sistemdə toplanılan ödənişlərin sosial müdafiənin tətbiq edilməsi məqsədi ilə maksimum və minimum hədd müəyyənləşdirilmişdir;
- Edilən yardımlarla şəxsin iştirak payı arasında əlaqə var;
- Sistemə qatılmaq icbaridir;
- Şəxslərin maliyyələşdirilməsi sistemə ötürülən sığorta haqları əsasında edilir.

Bismarck sistemi hal - hazırda Avropa ölkələrində müxtəlif sadə dəyişiklərlə tətbiq olunsada, əsas olaraq bu sistem nəzərə alınır. Bismarck sistemi nizamlı, davamlı, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və nəzarəti mümkün yaradan və sistemin idarə olunmasında, xərclərin optimallaşdırılması səbəbi ilə xüsusi üstünlüklərə malikdir. Digər tərəfdən, əmək haqqı sənədlərində işçilərin və işəgötürənlərin arasında razılıqların sistemə verdiyi məlumatların real əks olunmaması, inzibati mürəkkəblilik, mükafatların toplanması, tənzimlənməsi və xidmət təminatçıları ilə müqavilə bağlanması və xərclərə nəzarətin çətinliyi kimi məsələlərdə bəzi çatışmazlıqlar vardır. Bismarck sisteminin geniş tətbiq olduğu Alman sosial müdafiə sistemində nəzər saldıqda əsasən sosial sığorta sistemindən tətbiq edilir. Bismarck sosial müdafiə sistemində pensiya sığortası, işsizlik sığortası, tibbi, qəza və uzun müddətli həyat sığortası daxildir. Sosial müdafiə sistemində bu sığorta növlərinin yaratdığı fond vasitəsi ilə sistemin maliyyələşdirilməsi aparılır və müxtəlif fondlar (xəstəlik fondları, kənd fondları, dənizçi fondları, mədənci fondları) və s. kimi dövlətin nəzaərti əsasında idarə edilən fondlarla maliyyələşdirilir. Bu sığortaların təminatına əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı tibbi tədbirlər, tibbi yardımlar, xəstəliklərin qarşısının alınması ilə bağlı müayinə xərcləri daxildir.

Cədvəl 4: Bismarck sistemində sosial sığortalar üzrə faizlər

Sosial sığorta	Ümumi faiz	İşçi	İşəgötürən
Xəstəlik sığortası	15,50%	8,20%	7,30%
Pensiya sığortası	18,60%	9,30%	9,30%
Qəza sığortası			İşin risk göstəricisinə uyğun tənzimlənir
İşsizlik sığortası	2,50%	1,25%	1,25%
Uzun müddətli qayğı sığortası	3,05%	1,525%	1,525%

Mənbə: Almaniya Dövlət Sosial İşlər və Əmək Nazirliyi (<https://www.bmas.de/EN/Services/Publications/a998-social-security-at-a-glance.html>).

Pensiya sığortasına isə qocalıq halında sığortalılara aylıq ödənişin edilməsi, ölüm halında övladların böyülməsi haqqı daxildir. Qəza sığortasına qəzadan qorunma yolları, iş qəzası baş verdikdə tibbi xidmətlərin göstərilməsi, qəzanın

yaratdığı əmək qabiliyyəti itirilməsi halında vətəndaşın fiziki qüsurlarının aradan qaldırılması ilə bağlı müalicə imkanlarının yaradılması daxildir. İşsizlik sığortasına iş və peşə fəaliyyəti təlimi, peşə konsultinqinin aparılması və öz işini qurmaq istəyən işsizliklərə aiddir. Qayğı sığortasına ev xidmətlərində köməklik, ambulator və stasionar müalicələrdə maddi və mənəvi yardımların göstərilməsidir (Gemeinsame Vorschriften für die Sozialversicherung, Artikel I des Gesetzesvom, 23. Dezember 1976).

Beveridge sistemi Lord William Beveridge tərəfindən tətbiq edilmiş “xalq sığortası” adı altında tətbiq edilən modeldir. Beveridge sistemində əsas məqsəd yoxsulluq probleminin tam əhatəli və sistematik bir sosial müdafiə sistemi ilə həll olunması nəzərdə tutulur. “Xalq sığortası” deyilməyində əsas məqsəd də tüm xalqa xidmət etməyi nəzərdə tutulduğu üçündür. Beveridge modeli əhaliyə olan təsir dairəsinə görə müqayisədə bütün vətəndaşları əhatə edən nadir modellərdən biridir. Möhtaclığın həll edilməsi Beveridge sisteminin əsaslarındanandır. Bu planın əsas prinsiplərini və əsasları aşağıdakılardır:

A) Bu hesabatın ən mühüm prinsiplərindən biri sosial təminatın bütün ictimaiyyət üçün yayılması prinsipidir. Cəmiyyətdə sosial təminat hüququndan istifadə etmək üçün “əsas şərtidir”;

B) Sosial yardımlarda birlik. Beveridge modelində yer alan məsələyə görə gəlirindən asılı olmayaraq, sosial risklərlə qarşılaşılan hər bir vətəndaşa minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi üçün sığorta sistemindən yardım edilməsi nəzərdə tutulmuşdur;

C) İdarəetmədə birliyin təşkil olunması. Beveridge modelində nəzərdə tutulan məqam sosial sığorta xidməti təşkil edən qurumların birləşdirilməsi və sosial xidmətlərin vahid mərkəzdən idarə olunmasıdır. Burda əsas məqsəd keyfiyyətin artırılması, xərclərin optimallaşdırılması və nəzarətin artırılmasıdır. İdarəetmənin vahid qurum tərəfindən aparılması və xərclərin daimi auditinin aparılması işlərin hesabatlılığının artırılması və çəkilən sosial xərclərin, yığılan sığorta haqlarının daha məqsədli şəkildə istifadə olunmasına təsir göstərir;

D) Şəxsi Məsuliyyət və Dövlət Dəstəyi. Sosial Müdafiənin təşkil edilməsində dövlətin və fərdlərin bir-biri ilə mütəşəkkil fəaliyyət göstərməsi və

maliyyələşdirilməsi həm ictimai nəzarətin gücləndirilməsinə, həm də büdcənin alternativ və daha effektiv yolla maliyyələşməsi sistemində təmin edilir. Ödənilən sosial sığorta haqları qarşılığında dövlətin həm sosial müdafiəni təmin etməsində, həm də vətəndaşların öz əziyyətləri ilə əldə etdikləri qazanclarla, sosial müdafiədən minimumundan daha çox imkan yaratmasına təmin edir. Sosial Müdafiənin təmin edilməsində şəxsi məsuliyyətin olması insanların birlikdə öz sosial müdafiələrinin qayğısına qalmasına və idarəetmənin daha da asanlaşdırılmasına və ictimai nəzarətin də effektiv olmasına şərait yaradır;

E) Sığorta haqlarında icbariliyin təmin edilməsi. Beveridge modeli bütün insanları sosial müdafiəsini təmin edən nadir modellərdən biridir və belə bir modelin qurulması ciddi müdafiə mexanizmi, idarəetmədə peşəkarlıq və birliyi, maliyyələşmə mexanizmi hər kəsin sosial müdafiə haqlarını təmin etməsi üçün planlaşdırılır. Beveridge modelinin əsaslarından biri də sosial sığorta sistemində hər kəsin iştirak etməsidir və ödənilən sığorta haqlarında da, yığılan “hovuz”da da hər kəsin iştirakının təmin edilməsidir. Bütün sosial sığorta növləti üzrə hər kəs üçün uyğun haqların təmin edilməsi əhalinin sosial sığortada iştirakını artırır və büdcənin sosial təminat məsələləri üzrə maliyyələşməsini təmin edir. Beveridge modeli üzrə gəlir əsaslı sosial kriteriyalar 4 əsas sinifə bölünür.

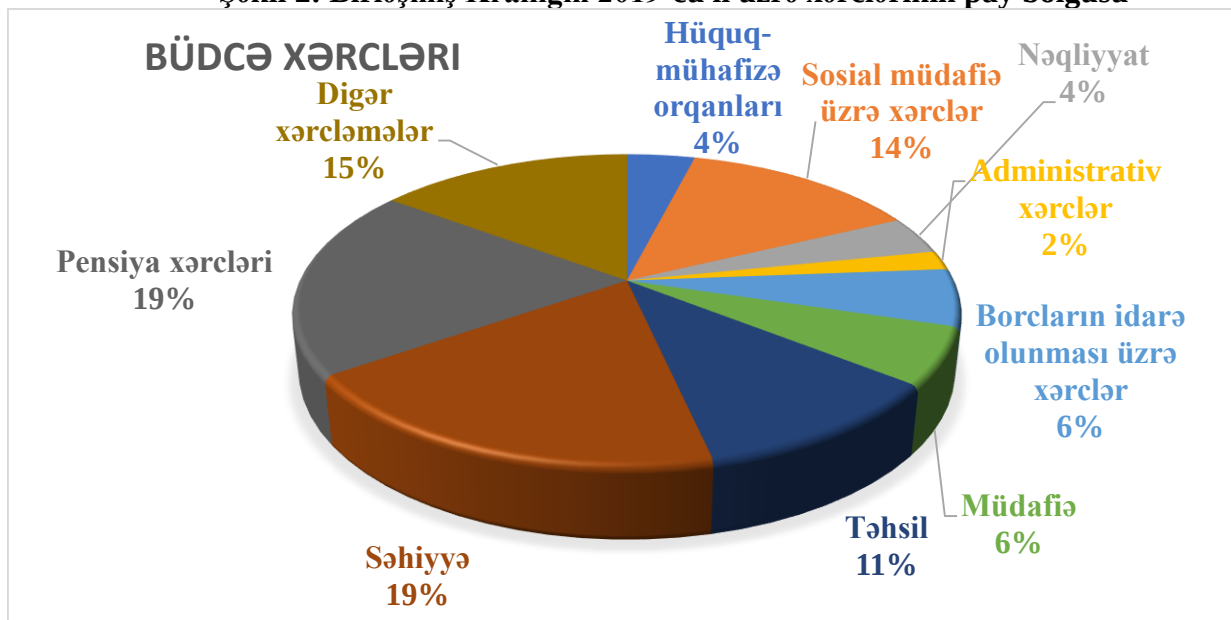
Cədvəl 5: Beveridge modelində sosial sığorta üzrə kriteriyalar

Milli Sığorta Sinifi üzrə siniflər	Kriteriya
Sinif 1	Həftəlik 183 £ -dan çox gəliri olanlar və Dövlətin təyin etdiyi pensiya yaşına çatmamış vətəndaşlar – Onların ödənişləri işəgötürən tərəfindən təmin edilir
Sinif 1A və ya 1B	İşəgötürənlər birbaşa işçinin xərclərini və sosial xərclərini təmin edir.
Sinif 2	İllik £6,475-dan çox qazanan fərdi sahibkarlar
Sinif 3	Könüllü şərtlər əsasında seçim (Gəlirləri az olan vətəndaşlar üçün)
Sinif 4	İllik qazancı £9501-dən çox olan fərdi sahibkarlar

Mənbə: Böyük Britaniya Krallıq Gəlir və Gömrük qurumu (<https://www.gov.uk/national-insurance/national-insurance-classes>).

F) Sosial Müdafiə Sisteminin “Tam məşğulluq və Milli Sağlamlıq” Siyasətinin dəstəklənməsi. Sosial Müdafiənin ölkənin iqtisadiyyatının tərkib hissələrindən birisi olması, müxtəlif iqtisadi məsələlərin tənzimlənməsində sosial müdafiənin də rolunu artırır. Bu səbəblərə görə Beveridge modelinin hədəflərindən biri ölkədə “Tam məşğulluq və Milli Sağlamlıq”ın təmin edilməsidir. Həmçinin Milli Sağlamlıqda əsas məqsədlərdən birisi əhalinin ödənişsiz tibbi yardım almasının təmin edilməsidir. Əhalinin ödənişsiz tibbi yardım almasının maliyyələşməsi vergilərlə maliyyələşdirilir.

Şəkil 2: Birləşmiş Krallığın 2019-cu il üzrə xərclərinin pay bölgüsü

Mənbə: Krallığın xəzinəsi (<https://www.gov.uk/government/collections/public-expenditure-statistical-analyses-pesa>).

Beveridge sisteminin əsasən tətbiq olunduğu İngiltərənin sosial müdafiə sisteminə baxdıqda, bu sosial müdafiə sisteminin əsas məqsədi ölkənin bütün vətəndaşlarının sosial müdafiə sisteminə daxil edilməsi, Dövlət Tibbi Xidməti sisteminin yaradılması və ölkədə işsizliyin minimuma endirilməsidir. Beveridge modelinin tətbiq edildiyi Böyük Britaniyada pensiya xərclərinin çox olmasının əsas səbəblərindən biri yaşlıların xüsusi payının çox olmasıdır.

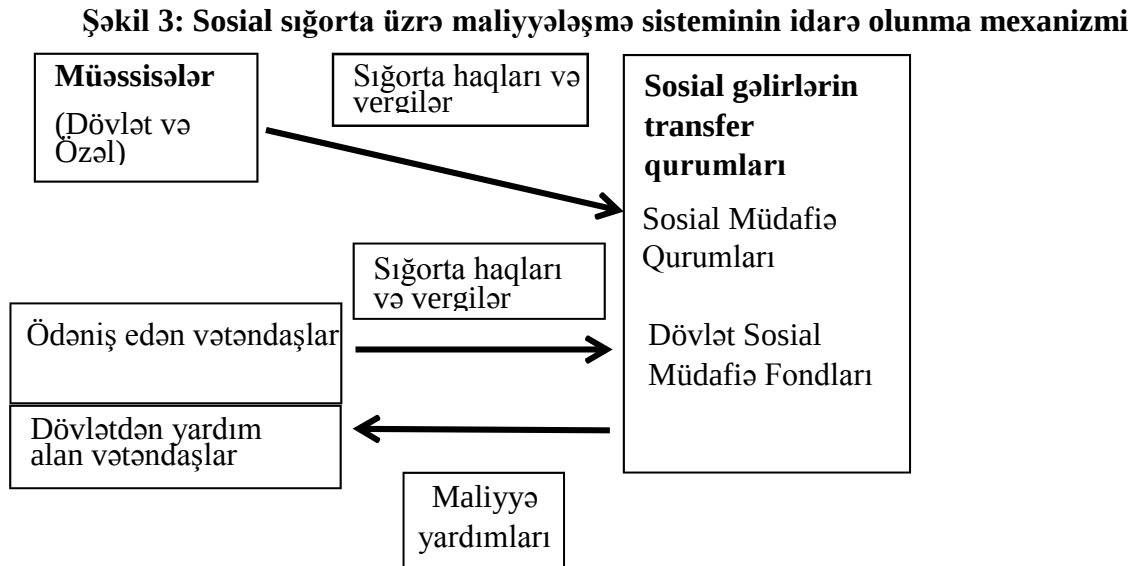
Ölkənin sosial müdafiə sisteminin büdcədən də əlavə olaraq, sosial müdafiə sistemi ilə maliyyələşdirilməsi idarə olunma da hesabatlılığın, səmərəliliyinin və

maliyyələşmənin alternativliyini artırmışdır (Department of Work and Pensions, <https://www.gov.uk/government/organisations/departments-for-work-pensions>).

Qarışıq sistem. Bəzi ölkələr sosial təminatın inkişafı ilə paralel olaraq Bismark Sistem və bəzi ölkələr Beveridge Sistemini qəbul etdilər. Bu ikisi Sistemdən başqa bəzi digər ölkələr hər iki sistemdən istifadə edərək qarışıq sistemlər hazırlamışlar. Sosial təminatın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də ölkələrin sosioloji və iqtisadi şəraitlərinə görə çox fərqli və çox dəyişkən sistemlər hazırlamalarıdır. Bu səbəbdən sosial təhlükəsizlik sistemləri zamanla təbii olaraq iqtisadi və sosioloji tələblərə əsaslanaraq fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Buna görə bu gün universal bir sistem haqqında danışmaq mümkün deyil. Qarışıq Sistemlər bu vəziyyətin ən bariz göstəricisidir. Qarışıq sistemlərdə 15-65 yaş arasındakı əhəlidən sabit bir mükafat alınır və göstərilən yaş həddindən aşağı və yuxarı olanlardan mükafat alınmır; İşçilərin sosial təminat haqları işəgötürənlər əmək haqqının müəyyən bir faizi kimi ödənilir. Xəstəlik halları, qocalma və ölüm halları və müalicə məqsədləri buna daxildir. Aşağıdakı qrafikdə ölkələrin sosial yığımlar üzrə gəlirləri göstərilmişdir.

Sosial xərclərin maliyyələşdirilməsi sisteminə əsas yük sosial fondların və dövlətin öhdəliyinə düşür. Sosial sığorta sistemləri dedikdə dövlətin və sığorta olunanların müxtəlif maliyyə töhfələri ilə yaradılan və sosial həmrəyliyə əsaslanan institusional quruluşa deyilir. Sistemdəki fərdlərin qatılması icbari olur və xərclərin maliyyələşdirilməsi həm şəxslər, həm də dövlətin iştirakı ilə həyata keçirilir. Bununla birlikdə, sistemin necə maliyyələşdiriləcəyi ilə bağlı tarixi prosesdə müxtəlif fərqli anlayışlar inkişaf etmişdir. Hər bir ölkənin sosial quruluşu və iqtisadi dinamikası sistem üçün gəlir əldə etməyin yollarını müəyyən etdi. Xüsusilə Beveridge sisteminin tətbiq edildiyi İngiltərədə dövlət tərəfindən idarəetmənin təşkili icra və nəzarət sistemlərinin təşkilində ciddi işlərin aparılmasına təsir göstərərək, sistemin işləməsinə uğurlu təsir edir. Beveridge Sistemində əsaslanan ölkələrdə, sosial təminatın bazası geniş tutulduğu üçün və əhəlinin bütün üzvlərini əhatə etməsi üçün sistemin maliyyələşdirilməsində vergi tətbiq edilmişdir. Bismark sistemindən istifadə edən ölkələrdə sistemin maliyyələşdirilməsində sığortalılardan mükafatlara üstünlük verilirdi. Beləliklə, sistemə sığorta haqqı ödəyən insanların

sistemdən faydalanacağı düşünülür. Bismarck sistemində əlavə olaraq, tamamlayıcı sığortaların təcrübəsindən də istifadə olunur. Şəxs gələcəyi üçün daha çox pensiya təminatı və daha keyfiyyətli tibbi xidmət istədikdə, könüllü olaraq əlavə sığorta sistemlərinə qoşula bilər. Əlavə sığorta sisteminə müəyyənləşdirilmiş gəlir həddindən artıq məvacib əldə edənlər qoşula bilər.

Mənbə: Cichon M., Sosial Müdafiənin Maliyyələşməsi, s.23, 2004

Qarışıq sistemlərdə, sistemin sosial sığortaya əsaslanan hissələri və sosial yardım xarakteri daşıyan hissələr üçün toplanan vergilər təmin edilir. Vətəndaşları risklərdən daha effektiv qorumaq üçün bir çox ölkələrdə icbari sığorta sisteminə əlavə olaraq əlavə sığorta sistemləri qurulmuşdur və hətta bəzi ölkələr hal-hazırda bu sistemin tətbiqi ilə bağlı çalışır. Şəkil 3-də milli sosial təminat xərclərinin maliyyələşdirilməsi və sığortalılara müavinətlərin paylanması göstərilmişdir. Bu çərçivədə sistem əsasən özəl və ya dövlət müəssisələrindən və ev təsərrüfatlarından toplanan sığorta haqları və ya vergilər hesabına maliyyələşdirilir. Sosial təminat sisteminə mükafatlar və vergilər şəklində köçürülmüş maliyyə mənbələri sosial təminat qanununun qaydaları çərçivəsində yenidən ev təsərrüfatlarına paylanır. Aşağıdakı cədvəldə isə 2014-2018 ci illər ərzində dövlətlər tərəfindən toplanılan sosial yığımlar paylaşılmışdır. Burada nəzərdən qaçırılmamalı bir məqam

maliyyələşdirmə təmin edən ev təsərrüfatlarının eyni zamanda sistemdən sosial təminat müavinətlərinin alınmasıdır. Sosial sığorta üzrə sistemin təmin edilməsi üçün toplanılan sığorta haqlarının yenidən əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsinə qaytarılması ölkədə iqtisadi inkişafın dövrülüyünü, bugün sosial müdafiəyə ehtiyacı olmayan şəxsin hər hansısa sosial risk hadisəsi ilə qarşılaşdığı halda sosial haqlarının təmin olunmasına şərait yaradır. Sosial sığorta haqlarının yığılması ölkənin maliyyə resurslarının idarə olunmasında sosial təminatın artırılmasına da dəstək verir.

Cədvəl 6: Avropa ölkələrində 2014-2018-ci illərdə yığılan sosial müdafiə üzrə maliyyələşmə mənbələri (milyon avro ilə)

Ölkə/İl	2014	2015	2016	2017	2018
AB üzrə bütün ölkələr	2.044.949,4	2.094.515,4	2.122.651,3	2.159.389,3	2.189.327,4
Avro istifadə edən ölkələr	1.894.002,5	1.936.211,6	1.964.273,1	2.002.152,4	2.024.818,4
Belçika	80.061,0	83.791,6	86.872,0	89.026,5	77.887,8
Bolqarıstan	5.436,9	5.700,4	6.165,8	6.544,2	6.643,6
Çexiya	8.978,6	8.934,5	8.834,7	8.697,1	9.230,5
Danimarka	8.372,7	11.950,9	7.417,8	7.145,7	6.793,5
Almaniya	528.635,0	539.038,0	539.682,0	557.421,0	579.128,0
Estoniya	987,3	1.025,5	1.026,0	1.092,9	1.136,2
Yunanıstan	40.497,0	36.620,0	36.015,0	32.416,0	31.857,0
İspaniya	157.837,0	150.272,0	149.947,0	149.363,0	146.255,0
Fransa	519.499,0	537.492,0	553.372,0	567.130,0	573.300,0
Sloveniya	6.988,6	6.797,5	6.921,5	6.981,6	7.094,5
Slovakiya	9.908,0	10.338,6	10.381,4	10.931,2	11.147,1
Finlandiya	40.194,0	42.234,0	43.117,0	43.846,0	44.844,0
İsveç	26.976,0	28.734,0	29.272,4	28.993,9	29.663,3
Türkiyə	42.005,1	50.589,3	46.038,6	54.227,5	57.155,3

Mənbə: EUROSTAT, ESA (<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>).

Cədvəl 6-da yer verilən Avropa Birliyi ölkələrində dövlətin sosial sığorta haqları və müxtəlif sosial vergilər vasitəsi ilə toplanılan sosial müdafiə sisteminin illər üzrə gəlirləri göstərilmişdir. Cədvəl 6-a ətraflı baxıldıqda Avropa ölkələrinin bəzilərində sosial müdafiə sahəsi üzrə gəlirləri tətbiq edilən sistemin sosial müdafiə

sisteminə görə müxtəlifliklər göstərmişdir. Danimarka, Yunanıstan, İspaniya kimi ölkələrdə Ümum Daxili Məhsulun illər ərzində dinamik dəyişməsi, əhəlinin gəlirlərinin artıb-azalması sosial müdafiə gəlirlərinə də birbaşa təsir göstərmişdir. İspaniyada əmlak bazarında iqtisadi köpüyün baş verməsi iqtisadi böhranın artmasına və sosial xərclərə təsir göstərmişdir. (Jorge M., Tax incentives and the housing bubble: the Spanish case, səh. 14, 2014)

II FƏSİL. ÖLKƏMİZDƏ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ BU SAHƏDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN PRIORİTETLƏRİ

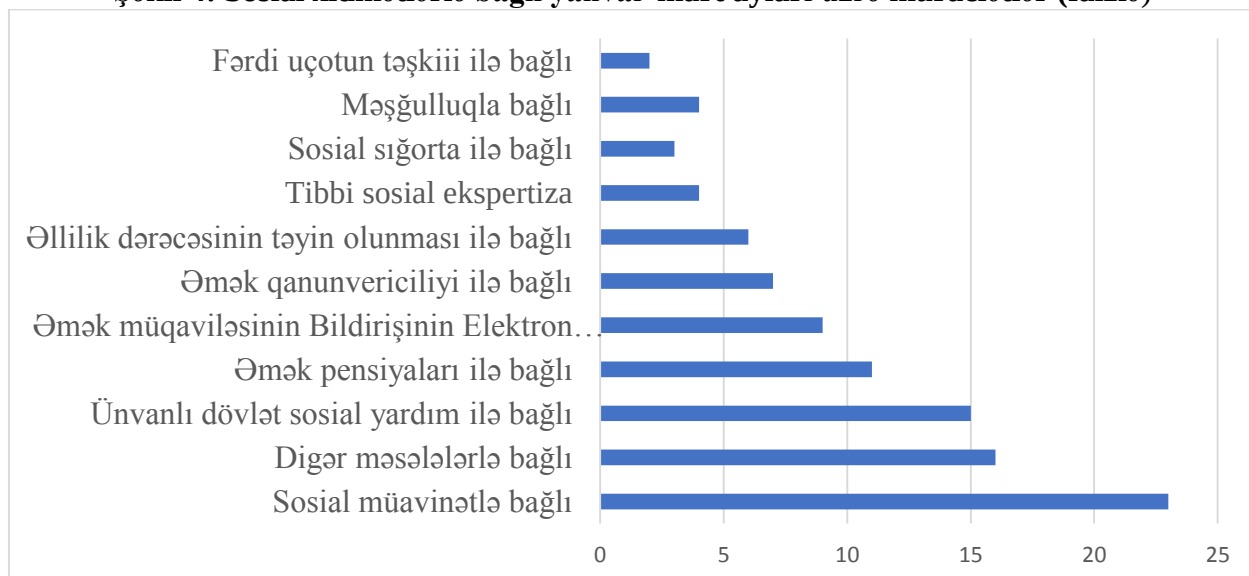
2.1. Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının hazırki vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi əsasən sosial təminat, əmək siyasəti, əlillik, məşğulluq və pensiya sistemlərini əhatə edir. Bu sahələrin tənzimlənməsi müvafiq olaraq, Konstitusiya, Əmək Məcəlləsi, “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası (AR) Qanunu, “Məşğulluq haqqında” AR Qanunu, “Sosial Müavinətlər haqqında” AR Qanunu, “Əmək pensiyaları haqqında” AR qanunu, “Yaşayış minimumu haqqında” AR qanunu kimi əsas qanunvericiliklə təmzinlənir. Sosial Müdafiə sisteminin idarə olunması ilə bağlı əsas fəaliyyət AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) tərəfindən görülür. Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı maliyyə məsələləri AR ƏƏSMN yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) tərəfindən icra olunur. Əmək və Məşğulluq sisteminin tənzimlənməsi isə, Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti və Dövlət Məşğulluq Xidməti tərəfindən və əlavə olaraq, əhalinin sosial müdafiə ilə bağlı xidmətlər AR ƏƏSMN yanında Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat (DOST) tərəfindən görülür.

Azərbaycanda son illərdə müxtəlif müxtəlif sosial islahatlar aparılaraq, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı yeniliklər aparılmışdır. Bunlardan ən əsası 2018-ci ildə yaradılmış DOST mərkəzinin yaradılması ilə oldu. DOST mərkəzinin yaradılması ilə əhalinin sosial xidmətlərə əlçatanlığı artdı və brokratik problemlər azalmağa doğru getdi. DOST mərkəzinin yaradılması ilə əhaliyə sosial xidmətlər vahid “bir pəncərə” sistemi ilə göstərilməsi vətəndaşların sosial məmnunluğunun artmasına, sosial müdafiə sisteminin idarə olunması xərclərinin optimallaşdırılmasına və daha səmərəli, effektiv şəkildə idarə olunmasına təsir

göstərdi. Hal-hazırda Dost Mərkəzlərinin sayı az olsa da, Respublika üzrə 2019-2025-ci illər ərzində 31-ə çatdırılması planlaşdırılır.

Şəkil 4: Sosial xidmətlərlə bağlı yanvar-mart ayları üzrə müraciətlər (faizlə)

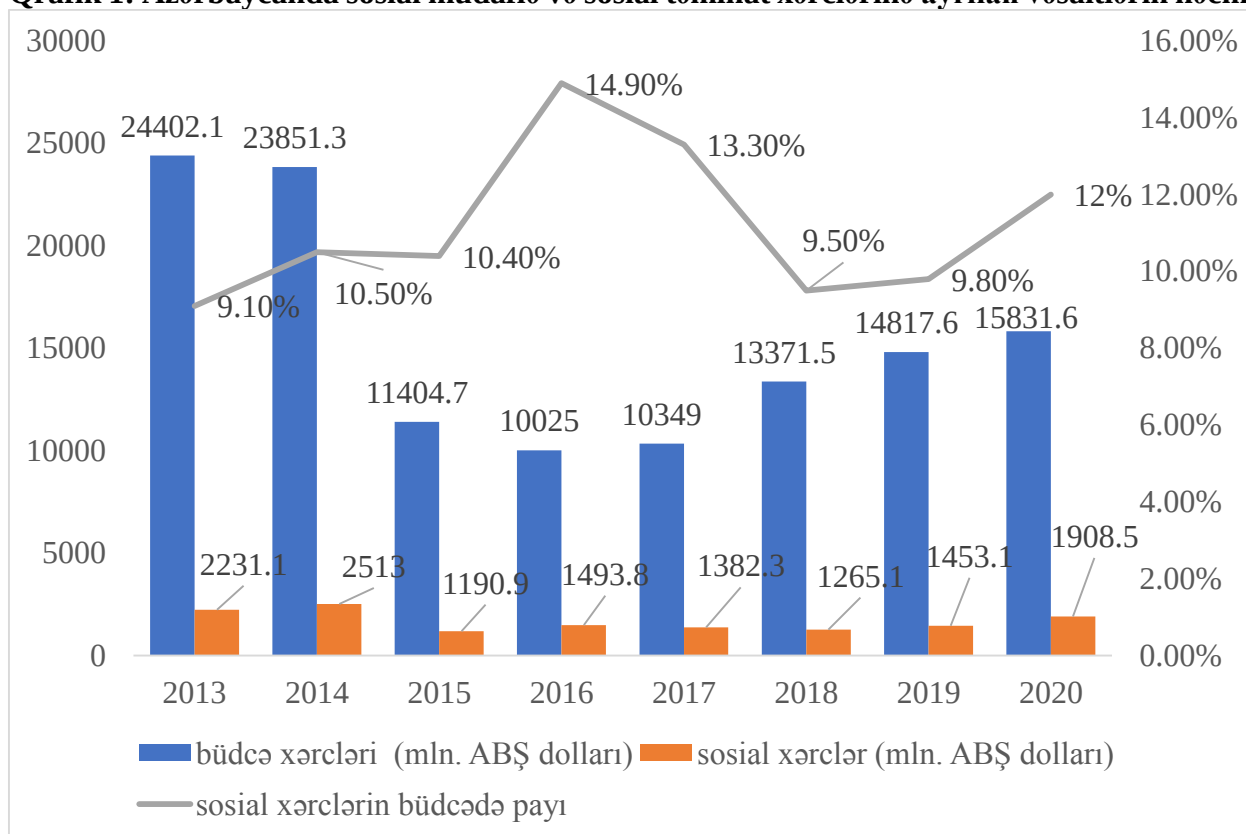

Mənbə: Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (<http://dost.gov.az/statistics>)

DOST Mərkəzlərinin yeni fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar, əhatə dairəsinin az olması səbəbi ilə fəaliyyətə başladığı müddətdən etibarən 75367 müraciət olmuşdur. Azərbaycanda Sosial Xidmətlərlə bağlı əsas məsələlər Sosial müavinətlərin doğru ünvana yönləndirilməsi ilə bağlı yaranır ki, DOST məntələqinin tam Respublikada fəaliyyətə keçməsi ilə şəffaflıq artacaq və neqativ hallar azalmağa doğru gedəcək. Azərbaycanda Sosial Müdafiə Sistemi ilə bağlı aparılan islahatların əsas istiqaməti hal-hazırda sosial müdafiə alətlərinin əhali üçün əlçatanlığının artırılması və social müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin bu xidmətlərdən istifadə etməsinə imkan yaradılmasıdır. Operativliyin və şəffaflığın artırılması ölkə büdcəsinin sosial layihələrin hazırlanması zamanı dəqiqliyin artırılmasına, büdcənin növbəti illər ərzində daha effektiv proqnozlaşdırılmasına təsir göstərir. Statistik məlumatlara nəzər saldıqda, 2013-2020-ci illər ərzində Dövlət büdcəsindən sosial müdafiə ilə bağlı xərclərdə dövlətin 2020-ci il üzrə sosial müdafiə xərclərini artırdığı görünür. Büdcənin artımına şəraitin yaradılması dövlətin sosial müdafiə üzrə xərclərinin artırır. Büdcənin artımı, sosial müdafiə üzrə ayrılan məbləğin büdcədə payının

artması dövlətin sosial siyasəti təşkil etməsi imkanlarını artırır və sosial layihələrin büdcədə payı getdikcə artır. Son illərdə müxtəlif sosial müdafiə alətləri üzrə məbləğlərin artırılması da büdcədə sosial müdafiə üzrə adambaşına düşən xərclərin miqdarını da artırmışdır.

Qrafik 1: Azərbaycanda sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə ayrılan vəsaitlərin həcmi

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>)

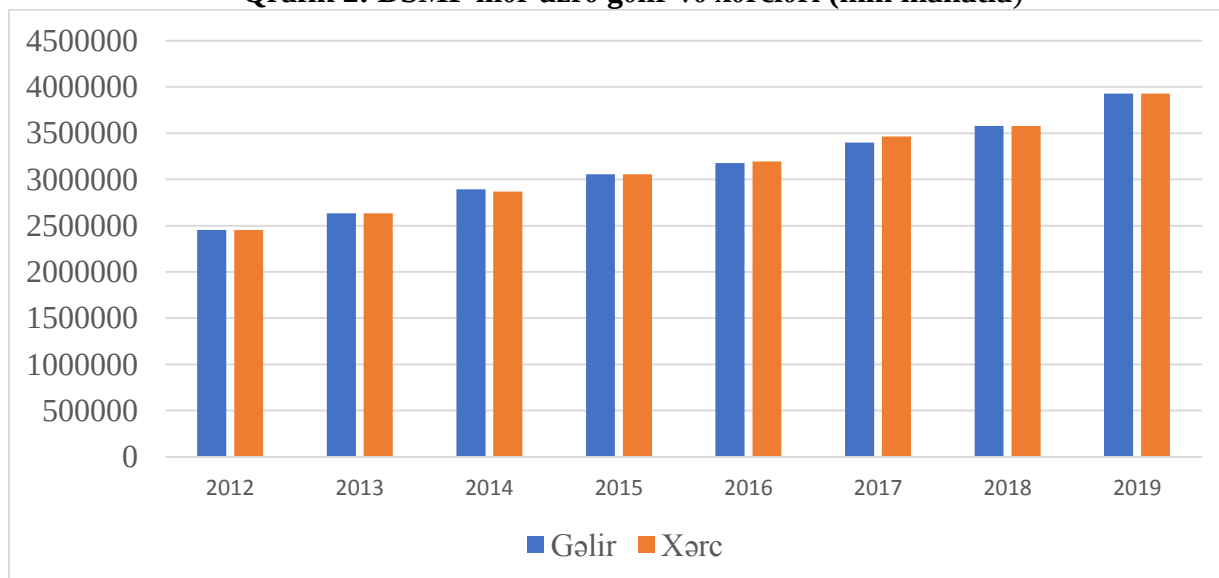
Ümumiyyətlə, pensiyaların artırılması, sosial müdafiə ilə bağlı müavinətlərin artırılması, əməyin ödənişi və s. ilə bağlı sosial müdafiə alətlərinə ayrılan xərclər 2020-ci il üzrə büdcənin 1908.5 mln. ABŞ dollar təşkil etməsinə gətirib çıxarıb. 2015-ci ilin noyabr və 2016-cı ilin fevral ayında devalvasiyaların olması səbəbi ilə büdcə xərclərində sosial xərclərin nisbətində azalması müşahidə olunurdusa, 2018-ci ildən sonra azalma artım teminə doğru yönələrək, sosial müdafiə xərclərinin büdcəyə payı artmağa başladı. Sosial Müdafiə sisteminin əsas hissələrindən biri sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayan sosial

sığortanın idarə edilməsi ilə bağlıdır. Sosial sığorta insanların sosial risklərinin təmin altına alınması məqsədi ilə dövlət tərəfindən tətbiq edilən sistemdir. Azərbaycan sosial müdafiə sistemində sosial sığortalar məcburi dövlət sığortası və könüllü sığorta olmaqla iki yerə ayrılır. Sosial sığorta vətəndaşların üzləşdiyi sosial risklər nəticəsində baş verən sosial hadisələr üzrə təminat təmin edən sistemdir və sosial sığorta hadisələrinə əsasən aşağıdakılar daxildir:

- 1) Vətəndaşın təyin edilmiş qocalıq yaşına çatdığına pensiyaya ayrılması;
- 2) Əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə nəticələnən hadisənin baş verməsi;
- 3) Vətəndaşın vəfat etməsi;
- 4) Övladın anadan olması, hamiləlik və s. kimi hallar daxildir.

2019-cu il üzrə gəlir mənbəyinin pay bölgüsünə nəzər saldıqda aşağıdakı qrafikləri görürük. Məcburi sosial müdafiə fondlarının faizinə nəzər saldıqda, əsas hissələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan ayrılan transfer məbləği və qeyri-büdcə sektoru üzrə əldə edilən daxilolmalar əsas payı tutur. Azərbaycanda sosial sığortanın maliyyələşmə mənbəsində Dövlət Neft Fondunun payı olsa da, son illərdə aparılan siyasətlərdə bunun azaldılması ilə bağlı işlər görülmüşdür. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanda 2012-2019-cu illər ərzində sosial sığorta üzrə yığımların statistikasını göstərmişdir.

Qrafik 2: DSMF illər üzrə gəlir və xərcləri (min manatla)

Mənbə: “Sosial təminat və müdafiəni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının 2019-cu il büdcəsi haqqında” qanun layihəsi

2019-cu il üzrə gəlir mənbəyinin pay bölgüsünə nəzər saldıqda aşağıdakı qrafikləri görürük. Məcburi sosial müdafiə fondlarının faizinə nəzər saldıqda, əsas hissələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan ayrılan transfer məbləği və qeyri-büdcə sektoru üzrə əldə edilən daxilolmalar əsas payı tutur. Qeyri-büdcə sektoru üzrə daxilolmaların 4%-ini sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər, 6 milyon manata yaxın məbləğ isə sair gəlirlərdən əldə edilib. DSMF-nin gəlirlərinin artırılmasında dövlət hesabına açılan iş yerlərinin sayının artması da təsir göstərmişdir.

Şəkil 5: DSMF-nin 2019-cu il üzrə gəlirlərinin strukturu

Mənbə: “Sosial təminat və müdafiəni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının 2019-cu il büdcəsi haqqında” qanun layihəsi

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun qeyri-büdcə sektoru üzrə daxilolmalarının yüksək olmasının səbəbi qeyri-büdcə təşkilatlarında çalışan işçilərin sayının çox olması və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəricilərinə nəzər saldıqda qeyri-büdcə təşkilatlarında çalışan şəxslərin orta aylıq əməkhaqqısının yüksək olduğu görünür. Bundan əlavə, 2019-cu ildən tətbiq edilməyə başlanılan vergi güzəşti, yəni özəl qurumlarda çalışan şəxslər arasında fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə 14%-in alınmaması, azadolmanın tətbiq edilməsi Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna olan yığımların artımına təsir göstərmişdir. Məsələn qeyri neft-qaz və özəl sektorda çalışan vətəndaşın aylıq 500 manat gəliri varsa, 2018-ci il üzrə DSMF-yə olan

ayrılmaları 15 manat təşkil edirdisə, 2019-cu ildən 36 manat təşkil edir və bütün bunlar ümumilikdə DSMF-yə daxilmələrin artımına təsir göstərir. Bundan əlavə işsizlikdən sığorta haqqları, İcbari tibbi sığorta haqlarından tutulmaların olması, şəxsin sosial sığorta riskləri qarşılaşdığı halda, dövlət tərəfindən sosial yardımın edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. DSMF daxilolmalarının artmasında əsas faktorlardan birisi də, əmək müqavilələrinin bağlanılmasında iştirakın artırılması, insanlarda əmək hüququ üzrə savadlılığın artırılmasıdır. İctimai iş yerlərinin açılması, Dövlət Əmək Müfəttişliyi tərəfindən monitoring tədbirlərinin tətbiqi əmək müqavilələrinin artırılmasına təsir göstərir. Əmək müqaviləsi olmadan çalışan özünün pensiya təminatından, səhiyyə xidmətlərindən, iş zamanı bədbəxt hadisə baş verdiyi təqdirdə müavinət almaq hüququndan məhrum olur ki, bütün bunlar şəxsin özünün sosial vəziyyətinin pisləşməsinə birbaşa təsir göstərir. Son zamanlarda aparılan islahatlarla üç yüz mindən çox işçi ilə işəgötürən arasında əmək müqaviləsi bağlanmışdır ki, bütün bunlar əhalinin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərmiş və ölkə büdcəsinə daha çox yığımların daxilolmasına təsir göstərmişdir. Azərbaycanda 2019-cu il üzrə büdcəyə sosial yığımlar üzrə daxilolmaların artması dövlətə daha çox sosial xərclər üzrə istiqamətini artırmağa şərait yaratmışdır. 2019-cu il üzrə 3,834,944 manat sosial yardımlar və ödənişlər nəzərdə tutulmuşdur. 2018-ci il üzrə müqayisə apardıqda sosial xərclərdə də artım müşahidə olunur. Sosial xərclərin əsas payı iş zamanı bədbəxt hadisə yarandıqda müavinətlərin ayrılması, pensiya üzrə ödənişlərin verilməsi, ÜDSY üzrə müavinətlərin ödənilməsinə, övladın anadan olmasına və üç yaşına qədər böyüməsinə qədər müavinətlərin verilməsi kimi xərclər daxildir. Xərclərin 2019-cu il üzrə ümumi pay bölgüsü manat və faizlə olmaqla aşağıdakı cədvəldə hazırlanmışdır. Pensiya istisna olmaqla digər növlət üzrə xərclər az olmasa da, həmin xərclərə ehtiyacı olan şəxslərin sosial müdafiəsinin tam ödənilməsi dövlətin əsas prioritetlərindən birisidir. Məsələn şəxs əlillik halı ilə qarşılaşdıqda dövlət tərəfindən sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün uyğun miqdarda vəsait ayrılır.

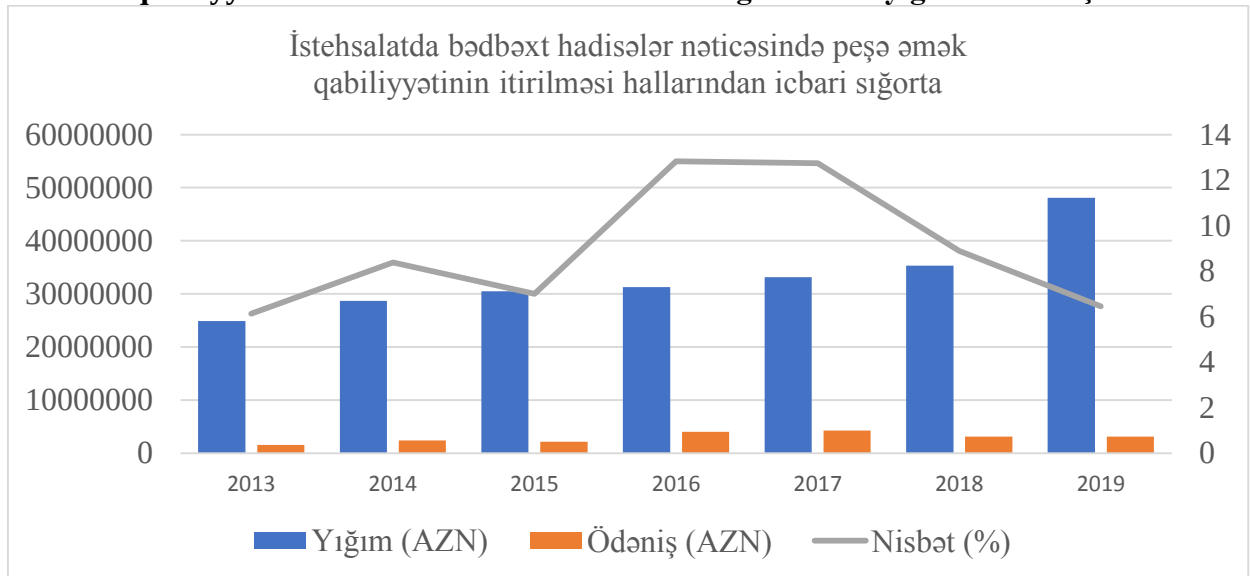
Cədvəl 7: DSMF-nin 2019-cu il üzrə xərclərinin strukturu

Xərclərin təsnifatı	Min manatla	Faizlə
Əmək pensiyaların ödənilməsi	3743000.00	0.9760247
əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə	24628.00	0.006422
hamiləliyə və doğuş	29716.00	0.0077487
övladın anadan olması	7200.00	0.0018775
üç yaşına qədər övladlara qulluq	13400.00	0.0034942
Bədbəxt hadisə nəticəsində Vəfat	17000.00	0.0044329

Mənbə: “Sosial təminat və müdafiəni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının 2019-cu il büdcəsi haqqında” qanun layihəsi

Əmək pensiyaları istisna olmaqla, əmək qabiliyyəti, vəfat kimi sosial sığorta hadisələri daha az baş verdiyi üçün bu hallar üzrə ödənişlər daha az olmuşdur. Sosial xidmətlərin təmin edilməsi məqsədi ilə əsas sosial müdafiə formalarından biri əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı istehsalatda bədbəxt hadisələr nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı icbari sığortadır. Bu sığorta növünün məqsədi şəxs işini gördüyündə iş zamanı səhhətini kəskin şəkildə təsir edəcək hadisənin baş verməsi şəxsin sosial təsirinin pisləşməsinə gətirib çıxardır. Çünki həmin şəxsin əmək qabiliyyətini itirməsi ailəsinin gəlir mənbəyinin kəsilməsinə, sosial vəziyyətinin pisləşməsinə birbaşa təsir göstərir. Həmin əmək qabiliyyətini itirən şəxsin sağalmayaraq, ailənin vəziyyətinin daha da çətin vəziyyətə düşməsi ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda son zamanlarda aparılan islahatlarda İstehsalatda bədbəxt hadisə üzrə sığorta elektron sistemə keçirilmişdir və elektron sistemə keçirilməsi yığımların artırılmasına, şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsinə daha da gücləndirmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin 2018-ci il üzrə statistikasında istehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə zərərçəkənlərin sayının 199 nəfərə yaxın olduğu bildirilmişdi.

Qrafik 3: 2013-2019-cu illər ərzində “İstehsalatda bədbəxt hadisələr nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta üzrə yığım və ödənişlər

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/page-189/insurance>).

Bu rəqəm həmçinin özündə ailə başçısının, çalışan fərdin itkisi ilə bağlı, ailənin digər ailələrlə münasibətdə daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacının yarandığını göstərir. (<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>).

Ümumiyyətlə 2013-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda 1244 nəfər istehsalatda bədbəxt hadisə səbəbi ilə zərər çəkmişdir. 1244 nəfərin sosial risklər nəticəsində yaranan zərərinin aradan qaldırılmasını icbari sığorta tam təmin etmişdir. Bu sığorta növü üzrə əlillik və ya ölüm halı baş verdikdə iş ştaji, əməkhaqqı və ailə üzvlərinin sayına uyğun olaraq ödəniş ayrılır. Azərbaycanda İstehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə yığım və ödənişlər üzrə statistika aşağıda qeyd olunmuşdur; Əmək müqaviləsi olmadan işləyən şəxslərin əgər istehsalatda bədbəxt hadisə ilə qarşılaşdığı halda, dövlət tərəfindən yardım alma imkanından məhrum olur və sosial vəziyyəti ciddi dərəcədə çətinləşir.

Statistikaya nəzər saldıqda, 2019-cu ildə sığorta yığımlarında kəskin artışı müşahidə olunmuşdur. Buna təsir edən əsas səbəblərdən birisi əvvəl bu növ üzrə müqavilələr fiziki şəkildə bağlanırdısa və müqavilənin olub-olmaması yalnız əmək müfəttişliyi tərəfindən aparılan səyyat yoxlamalar şəklində aşkarlanırdısa, artıq hər bir sahibkar VÖEN-i ilə İcbari Sığorta Bürosunun elektron səhifəsindən keçərək,

əməkdaşlarının icbari sığortasını elətdirir. Nəzərə alınsa ki, hər il təxminən 150-250 arası istehsalatda bədbəxt hadisələr baş verir və baş verən hadisələrin 25%-inin ölüm halı ilə baş verməsi bu sahə üzrə nəzarətin daha da artırılmasına səbəb olmuşdur. İstehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığorta haqlarının işəgötürən üçün uyğunluğu bu icbari sığorta üzrə yayınlamaların da aşağı olmasına təsir göstərmişdir. İstehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığortanın əhatə dairəsində olmayan şəxslərə əmək müqaviləsi ilə çalışmayan şəxslər, qeyri-qanuni fəaliyyətlərlə məşğul olanlar, xidməti müqaviləsi olanlar daxildir. Yığımların getdikcə artırılmasında digər faktorlardan biri də insanların əmək müqaviləsi bağlamağa cəlb edilməsi sayəsində maaşların “ağarması” və bu proseslərin şəffaf şəkildə aparılmasıdır. Tariflər qulluqçular arasında 0.2 – 0.5% arası, daha yüksək risklə çalışan fəhlələr üçün 0.4 – 2% arası dəyişir. Faizin dəyişməsinə təsir göstərən əsas faktor çalışdığı iş sahəsidir. Məsələn zavod-fabrik kimi iş yerlərində çalışan şəxslərin faiz dərəcəsi yüksək olduğu halda, bank-sığorta təşkilatlarında çalışan əməkdaşların faizi daha aşağı olur. Ödənişlər hissə-hissə olmaqla və ya birdəfəlik şəkildə həyata keçirilir. (<https://isb.az/istehsalatda-bedbext-hadiseler-ve-pese-xestelikleri-neticesinde-pese-emek-qabiliyyetinin-itirilmesi-hallarindan-icbari-sigorta/>).

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı əmək və məşğulluq sistemində islahatlar aparılmışdır. “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” nda sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin məşğulluğunun artırılması, əhəlinin əmək məsələləri ilə bağlı problemlərinin həll olunması, vətəndaşların əmək bazarına cəlb edilməsi istiqamətlərinə qeyd olunmuşdur. Aparılan işlər nəticəsində vətəndaşlar Elektron Hökumət portalının “Məşğulluq” altsistemi vasitəsi ilə elektron şəkildə “Müraciət-Ərizə” dolduraraq ərizə göndərə bilir. Bütün bunlar sayəsində şəxs sistemdə işaxtaran kimi qeyd olunur və münasib iş təklifləri şəxsə elektron şəkildə ötürülür. Bütün bu sistemlərin olması operativliyin və bürokratik problemlərin aradan qaldırılmasına birbaşa təsir göstərir. Bundan əlavə olaraq, özünəməşğulluq proqramı vasitəsi ilə əlil şəxslər müvafiq ixtisas üzrə müraciət edərək, kiçik biznes qura bilirlər. Azərbaycanda aparılan islahatlar nəticəsində əmək müqavilələrinin

bağlanılmasına, işçilərin sosial haqlarının qorunması ilə bağlı da işlər görülmüşdür. Əmək müqavilələrinin bağlanmaması işçilərin gələcək kapitalı olan pensiya sistemindən istifadəsindən məhrum olmasına, hadisə baş verdiyi təqdirdə İstehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığortadan yararlanmayaraq, əlilliyə qarşı heç bir müavinət almamasına gətirib çıxarda bilər. Aparılan islahatlarla özəl sektorda çalışan şəxslərdən 14% fiziki şəxslərin gəlir vergisi alınmır və bu da şəffaflığın artırılması, əmək müqavilələrinin bağlanmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri olmuşdur. AR Qanununa əsasən əmək müqaviləsi olan, xidməti müqavilə ilə işləyən, sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər də məcburi dövlət sosial sığorta ödənişi etməlidir. Nəzərə alınsa ki, bu sosial ödənişlər şəxs pensiya yaşına çatdıqdan sonra pensiya şəklində özünə qaytarılır, sosial ödənişləri gələcək investisiya kimi nəzərə almaq olar. Rayonlarda yeni yaradılan sabikarlara dəstək qruplarında şəxslərə sahibkarlıqla, bilik-peşə bacarıqlarının artırılması ilə bağlı xidmətlər göstərilir. Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti əmək müqavilələrinin bağlanması, işçilərin əmək hüquqlarının qorunması ilə bağlı nəzarət xidmətini həyata keçirərək, əhalinin bu sahədə maariflənməsinin artırılmasına nəzarət edir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda yeni dövlət qurumların yaradılması, dövlətin sahibkarlığa olan dəstəyinin artırılması və sosial iş yerlərinin yaradılması ilə 2019-cu il üzrə 192017 yeni iş yerləri açılmışdır. Bunun əsas hissəsi Bakı şəhərinə düşsə də, digər rayonlar üzrə də 90000-ə yaxın yeni iş yerləri açılmışdır.

Sosial Müdafiə Sisteminin əsas məsələlərindən birisi pensiya və sosial müavinətlər üzrə sisteminin idarə olunmasıdır. Pensiya təminatı şəxs qocalığa çatdıqda və ya bədbəxt hadisə nəticəsində əlil olduqda tətbiq edilir. Azərbaycan hal-hazırda pensiya sistemi ilə bağlı bir sıra problemlər vardır ki, pensiya sisteminin dayanaqlılığı ilə bağlı problemlər yaranır. Sosial müdafiə sisteminin dayanıqlığının qurulması, vətəndaşlar qarşısındakı öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi üçündür. Əmək müqavilələrinin sayının artırılması, qeyri-məşğulluğun azadılması ilə bağlı tədbirlər görülməsi öz təsirini yaxın bir neçə ildə müsbət artımla göstərir. Bu problemlərin həlli ilə əlaqədar 2020-ci ilin yanvarın 1-ndən etibarən yeni təsnifat

kodları yaradılmışdır və dövlət və xüsusi mülkiyyət, neft-qaz və digər təsərrüfat fəaliyyəti növü, təşkilati hüquqi forması, peşə fəaliyyəti və digər meyarlara görə ayrılıb. Əlavə olaraq, Sosial sığorta haqqı normativinin mövcud strukturu, yəni sığorta haqqının ödənilməsində yükün əsas hissəsinin işəgötürənin üzərinə düşməsi sığortaolunanların aktivliyinin azalmasına səbəb olur. Pensiya sistemində sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi sığorta haqqı normativinin strukturunda sığortaolunanın məsuliyyətinin tədricən artırılmasını zəruri edir. Pensiya təminatı sisteminin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə çoxparametrli aktuar proqnozlar əsasında uzunmüddətli ekonometrik modellərin qurulması ilə bağlı işlərin aparılması bu prosesin daha operativ, xərclər və gəlirlər arasında mütənasibliyin qorunmasını daha uğurlu edir. Pensiya artımlarının indeksasiya;

2017-ci il üzrə 5.7% artım;

2018-ci il üzrə 3% artım;

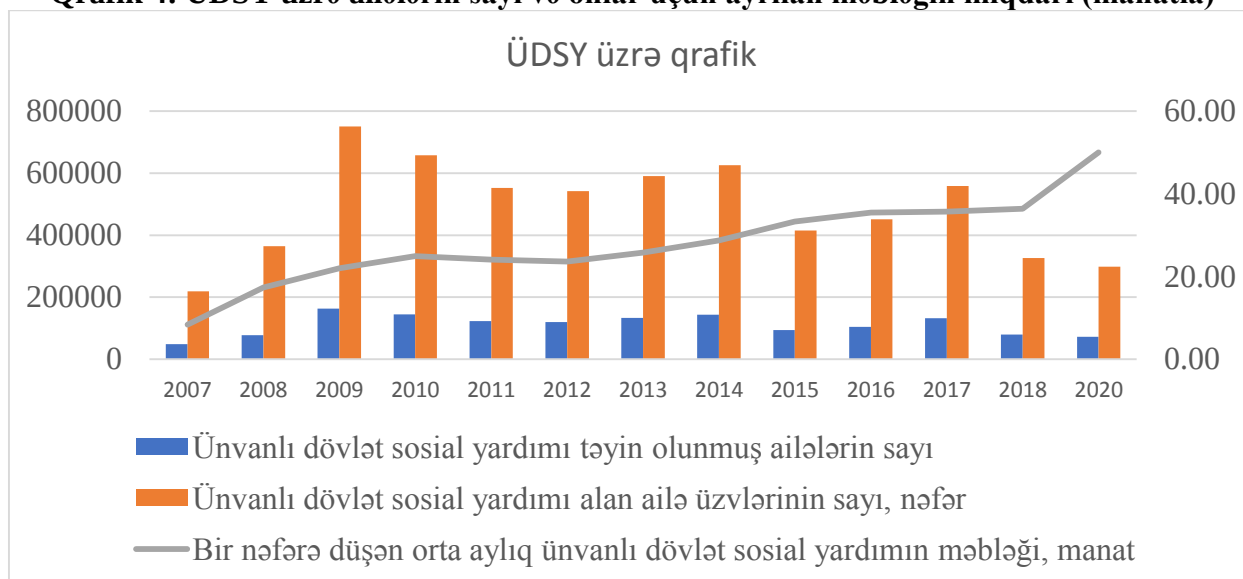
2019-cu il üzrə 16.6% artım müşahidə olunmuşdur.

Pensiya artımı 1,120,000 pensiyaçını əhatə edir və artım illik 560 milyon manatlıq məbləğ şəklindədir. Azərbaycanda ümumi pensiyaçıların sayının 1,280,000-ə yaxın olduğunu nəzərə alsaq, pensiya artımının əhatə dairəsi olduqca geniş olur və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhəlinin sosial rifahının artmasına təsir göstərir. Pensiya artımı nəticəsində orta aylıq pensiya məbləği 300 manata çatır. Pensiya sistemi üzrə artımın yaradılmasında əsas səbəblərdən biri dövlətin vergi və gömrük sistemində şəffaflıq, hesabatlılığın artırılmasının təsiri olmuşdur. Vergi və gömrük orqanlarının şəffaflıq və hesabatlılığı təmin etməsi ölkənin büdcəsinə daha çox vəsaitin yönəldilməsinə, kölgə iqtisadiyyatının da qarşısının alınmasında təsir göstərmişdir. Belə ki, 2019-cu ilin büdcəsində 1 milyard manata yaxın plandan əlavə büdcəyə köçürülmənin olması ölkənin sosial müdafiənin idarə edilməsi xərclərini də artırmasına, sosial müavinətlərin, pensiyaların artırılmasına birbaşa təsir göstərmişdir.

Sosial müavinət sistemində aparılan islahatlarla ünvanlı dövlət sosial yardım sisteminin təkmiləşdirilməsi aparılır. ÜDSY sisteminin ünvanlılıq prinsipinin daha

dolğun şəkildə təmin edilməsi və sosial yardım proqramının aztəminatlı ailələrə əlçatanlığının artırılması üçün qanunvericilikdə təkmilləşdirmə işləri aparılır.

Qrafik 4: ÜDSY üzrə ailələrin sayı və onlar üçün ayrılan məbləğin miqdarı (manatla)

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>).

Hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, ailə tərkibində baş vermiş dəyişiklik və həmin dəyişikliyə görə məlumat verilməməsi ailəyə sosial yardım təyinatından imtinaya və ya ailəyə yardımın dayandırılmasına səbəb olur. Ünvanlı sosial yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi, elektron şəkildə nəzarət edilməsi ünvanlılığın qorunmasına köməkçilik edir. Qrafik 2007-2018-ci illər ərzində Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım üzrə statistik göstəriciləri əhatə edir. Ümumiyyətlə son illərdə Azərbaycanda ÜDSY üzrə nəzarətin və şəffaflığın artırılması, ünvanlılığın artırılmasına və əhəlinin ÜDSY-ə ehtiyacı olan hissəsinin müəyyənləşdirilməsində müvafiq rol oynamışdır. ÜDSY üzrə ünvanlılığın gücləndirilməsində əsas xüsusi məqamlardan biri elektron sistemin yaradılması və şəxsin əlavə gəlirin olub-olmaması mexanizminin gücləndirilməsi ilə əldə edilmişdir. ÜDSY üzrə mexanizmin gücləndirilməsi illər ərzində adambaşına düşən sosial yardım məbləğinin də artırılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, aparılan islahatların nəticəsində 2020-ci il üzrə adambaşına düşən ÜDSY üzrə 50,03 manat müəyyənləşdirilmişdir və 72,2 min aztəminatlı ailənin 298, min nəfərinə ünvanlı

sosial yardım düşməmişdir. 2018-ci il üzrə müqayisə etdikdə aztəminatlı ailələrin də sayının azalmasında əsas səbəblərdən biri əhalinin dövlət tərəfindən işlə təmin olunma məqsədi ilə yaradılmış ictimai işlərə cəlb olunmasıdır. İctimai işlərin strukturuna aşağıdakı işlər daxildir:

- 1) vətəndaşların istirahət məqsədi ilə nəzərdə tutulmuş parkların, şəhər küçələrinin və s. kimi yerlərin təmizlənməsi;
- 2) dövlətin məktəb, xəstəxana, tibb müəssisələri, sosial xidmətlərin göstərilməsi məqsədi ilə tikilmiş sosial müəssisələrin layihələrinin tikinti və təmir işlərində iştirak etmə;
- 3) kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə işlərin görülməsində dəstək;
- 4) Təbii fəlakət səbəbi ilə yaranmış dağıntıların, ziyanın aradan qaldırılması ilə bağlı işlər;
- 5) yol-nəqliyyat sahəsi üzrə obyektlərin təmiri;
- 6) digər sosial əhəmiyyətli işlər daxildir.

İctimai işlərin yaradılmasında əsas məqsəd əhalinin sosial təminatın gücləndirilməsindən əlavə dövlətin də sosial xidmətlərinin inkişaf edilməsi, sosial xidmətə ehtiyacı olan əlil, qoca, evsiz insanlara sosial xidmətlərin göstərilməsində operativliyin də təmin edilməsidir. 50-mindən çox vətəndaşın ictimai işlərdə iştirak etməsi vətəndaşların maddi vəziyyətinin nisbətən yaxşılaşmasına və aztəminatlılığın azalmasına təsir göstərmişdir. (Azərbaycan Respublikası Haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili Qaydaları, 24 may 2002).

2.2. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının prioritetlərinin təhlili

Sosial Müdafiə sisteminin idarə edilməsi üzrə əsas məsələlərdən birisi prioritetlərin yaradılması və resursların bu prioritetlərin həlli istiqamətində yönəldilməsidir. Dövlətin büdcəsinin məhdud olması və prioritetlər üzrə dərəcələr dövləti sosial müdafiə sistemi üzrə ən vacib məsələlərin yönəldilməsini təmin edir. Ümumiyyətlə, Sosial müdafiənin bütün insanlar üçün sosial və iqtisadi riskləri, aclıqları və yoxsulluğu azalması, hər kəsi əhatə edən sosial inkişafı, ədalətli iqtisadi

inkişafı təmin edən rəsmi və qeyri-rəsmi müdaxilələr sistemi olması bu sahədə dövlətin nəzarət və icra imkanlarını artırır. Bu sistemin idarəedilməsi zamanı verilən qərarlar, müdaxilələr əhalinin sosial rifahına birbaşa təsir göstərmişdir. Dövlətin bu sahə üzrə ən mühüm prioritetləri insanların rifahına mənfi təsir edən halların qarşısının alınması, bu halların idarə olunması və əgər, yaxşı idarə etmə ilə tənzimlənersə aradan qaldırılmasıdır. Sosial müdafiənin idarəetmə vasitələri aşağıgəlirli insanların iqtisadi, sosial vəziyyətləri ilə daim əlaqəli olması, onların inkişafı ilə bağlı dəstəklərin verilməsi və xidmətlərin keyfiyyətin artırılmasıdır. Bütün bunlar nəzərə alındıqda dövlətin əsas sosial prioritetləri aşağıdakılardır:

- 1) İnsanların sosial risklərlə qarşılaşma hallarının azaldılması və risklərin qabaqcadan baş vermə ehtimalının azaldılması;
- 2) İqtisadi və sosial risklərin idarəolunmasında səmərəliliyinin artırılması (işsizlik, əlillik, qocalıq və s.);
- 3) Məhsuldar və davamlı əmək bazarının əlçatanlığının təmin edilməsi və əmək bazarına nəzarətin təmin edilməsi;
- 4) Sosial innovasiyaların və investisiyaların dəstəklənməsi (UNICEF Qlobal sosial müdafiəsi proqramı strukturu, səh 10, 2019).

İnsanların sosial risklərlə qarşılaşma hallarının azaldılması, risklərin maliyyələşməsinin və idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi üzrə əsas rol sosial sığorta sisteminin idarə olunması ilə bağlıdır. Azərbaycanda sosial müdafiənin təmin edilməsi məqsədi ilə sosial sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biridir. İnteqrasiya edilmiş sosial müdafiə sistemi həm iqtisadi, həm də sosial müdafiə problemlərinin həll olunmasında və effektlərin araşdırılmasında böyük bir yanaşma təmin edir. İnteqrasiya edilmiş sosial müdafiə sistemi azgəlirlilik və sosial problemlərin əsas yaranma səbəblərini hədəf olaraq müəyyənləşdirilir və görülməli idarə etmə prosesi bu problemlərin həlli istiqamətində gedir. Məsələn şəxsin azgəlirli olmasının səbəbi əmək müqaviləsi olmadan çalışmasıdırsa, dövlətin əsas prioritetlərində biri əmək müqavilələrinin təşviqi ilə bağlı olur, əmək müqavilələrin bağlanmasına nəzarəti təmin edir. Problemlərinin

mənbəyinin aşkarlanması üçün sosial müdafiə sisteminin ciddi nəzarətlə təmin edilməsi, cəmiyyətin sosial müdafiə savadlılığının olması, işəgötürənlə işçi arasında münasibətlərin normal səviyyədə olması kimi faktorlar təşkil edir. Bütün səbəbləri aşkarlamaq, aradan qaldırmaq dövlətin sosial müdafiə üzrə əmək münasibətlərin idarə olunmasında prioritetlərdən birini təşkil edir. Sosial müdafiə sistemində idarəetmənin təmin edilməsi müvəqqəti yaranana sosial risklərə də çevik reaksiya verilməsinə şərai yaradır və müvəqqəti risklərin də daimi problemlərə çevrilməsinin qarşısını alır. Nəzərə alınsa ki, insanı həyatı boyunca daim sosial risklərlə üzbəüz durur (ailə fərdinin vəfat etməsi, işdən çıxarılma, əlillik və s.). İnsanın həyatı boyunca baş verməsi ehtimal olan qeyri-müəyyən dəyişikliklər sosial və iqtisadi statusunun zəifləməsinə və sosial yardıma ehtiyacına səbəb olur. Bütün bunlar şəxslərin sosial statusuna mənfi şəkildə təsir göstərə bilər. Şəxsin iqtisadi fəallığını aşağı salaraq, iqtisadiyyata mikro səviyyədə təsir göstərir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin idarə olunması üzrə əsas prioritetlərə baxıldıqda, ilk prioritetlərdən birisi vətəndaşın sosial xidmətlərə əlçatanlığının təmin edilməsi, problemlərin müəyyənləşdirilməsidir. İdarəetmə prosesinin ilkin mərhələsi problemlərin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. İdarəetmə prosesində problemlərin müəyyənləşdirilməsində əsas üsullardan biri vətəndaşlara fərdi yanaşmanın təmin edilməsi, vətəndaşların sosial çətinliklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün yaradılan DOST mərkəzlərində vətəndaşların problemləri müəyyənləşdirilməsi, sosial problemlərin müraciəti üzrə münasib şərait yaradılmışdır. Sosial risklərlə qarşılaşan vətəndaşın DOST mərkəzlərinə müraciət etməsi vətəndaşın probleminin sürətli şəkildə görülməsinə effekt göstərir. Həmçinin ƏƏSMN-nin veb-səhifəsindən, e-sosial.az veb-səhifəsindən vətəndaşlar müraciət edərək, sosial problemlərinin həlli ilə bağlı müraciət edə bilirlər. Vətəndaşların online şəkildə rahat müraciət edə bilməsi dövlətin sosial problemlərlə bağlı daha çox məlumat bazası əldə etməsinə və problemlərin həlli istiqamətində qərarların qəbul olmasında, sosial problemin həlli istiqamətində fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, sosial problemlərin həlli və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə effekt verir.

Məsələn, son illər qədər əsas problemlərdən biri əmək müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı olsa da, vergi reformalarının aparılması, sahibkarlarla görüşlərin keçirilməsi, Əmək müfəttişliyinin nəzarəti gücləndirməsi əhalinin bu problem üzrə sosial risklərinin qarşısının alınmasında rol oynayır. Sosial Müdafiə sistemində bu problemlərin aşkarlanmasının çətin olduğunu nəzərə alındıqda, dövlətin sosial problemləri həll etməsi daha ciddi araşdırma, nəzarət tələb edir. Azərbaycanın sosial müdafiə idarəetməsində əsas prioritetləri əhalinin sosial qayğısının təmin edilməsidir. Bunlarla bağlı son illərdə edilən tədbirlərdən biri İcbari Tibbi Sığorta üzrə mexanizmin təkmilləşdirilməsidir. Qloballaşan müasir dünyada mövcud dövlət siyasətinin əsas məqsədləri əsasında əhalinin sosial müdafiəsinin qorunması ilə əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsidir. Buna görə də, əhalinin keyfiyyətli tibbi xidmətlərlə təmin edilməsi, müxtəlif xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması dövlətin sosial müdafiəsinin əsas rollarından biridir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində tibbi sığorta sahəsində mövcud olan beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilməsi prosesi o qədər də sadə proses deyildir. İcbari tibbi sığortanın da tətbiqinə olan tələb hal-hazırda mövcud olan müasir bazar münasibətləri, sosial müdafiə mexanizminin təkmilliyindən irəli gəlir. Sağlamlıq xüsusi bir ehtiyac növüdür, bu səbəblə səhiyyə xidmətlərinin təşkili məsuliyyətli və çətin məsələdir. İnsan səhhəti – digər bütün məhsullarla müqayisədə xüsusi faydalılıq kəsb edir. Hər bir insan rifah halının yüksək olması, səhhətinin yaxşı olmasını istər və daha uzun yaşamaq istəyər. Çünki səhhətini itirən insan iqtisadi fəallığını da itirir, uzun müddət sağlamlığını itirən şəxs iş bazasında işçi qüvvəsi qismində iştirak edə bilmir. Müəssisənin davamlı istehsalatının təmin edilməsi üçün insan resurslarını əsas faktorlardan biridir. Nəzərə alsaq ki, sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan uşaqların, əlliliyi olan şəxslərin, qocaların xərclərində əsas payı səhiyyəyə ayrıldığı nəzərə alındıqda icbari sığortanın tətbiqi bu şəxslərin də səhiyyə xidmətlərindən istifadəsinə təsir göstərə bilər. İcbari tibbi sığorta mexanizmasının effektiv təşkil edilməsi əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi, səhiyyə iqtisadiyyatının idarə olunması baxımından önəmli rol oynayır. Sosial öhdəlikləri

daha çox öz öhdəliklərinə götürən dövlətlər əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsinə yardımlar edərək, onların tibbi sığorta xidmətlərindən istifadəsinə imkan yaradır. Ümumiyyətlə, İcbari Tibbi Sığortanın tətbiqi sosial layihə olduğu üçün aşağı gəlirli insanlar, yaşlılar, uşaqlar, əlillər və s. İstifadə edə bilər. Əhali icbari tibbi sığortanın aşağıdakı xidmətlərindən istifadə edə biləcək:

- Təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım (o cümlədən ambulans xidməti);
- İlk sənhiyyə (ailə həkimi) xidməti;
- Ambulator şəraitdə müayinə və müalicə;
- Stasionar müalicə;
- Funksional-diaqnostik müayinələr (USM, KT, MRT və s.).

(<https://its.gov.az/page/xidmetler-zerfi-2>.)

İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin maliyyələşmə mənbəyi büdcədən ayrılan vəsait və əhalinin əmək haqqısının müəyyən faiz miqdarında tutulan icbari sığorta haqları ilə maliyyələşəcək. Özəl qurumlarda çalışan şəxslərin əməkhaqqından 1% həcmində icbari sığorta haqqı tutulacaq. Dövlət və neft sektorunda çalışan vətəndaşların əməkhaqqısından aylıq 2% miqdarında ödəniş nəzərdə tutulacaqdır. Bunun qarşılığında şəxslər icbari tibbi sığortanın təmin etdiyi imkanlardan istifadə edərək, sosial rifahının yüksəldilməsinə nail olacaqdır.

Azərbaycanda dövlətin sosial sahə üzrə əmək məsələlərinin tənzimlənməsidir. Çünki əməyin ödənişi, əmək hüququ üzrə məsələlər birbaşa şəxsin təminatının təyin olunub-olunmamasına, işçi hüquqlarının qorunmasına, şəxsi sosial rifahının yüksəldilməsinə, sosial risklərdən qorunmasına dəstək olur. Azərbaycanda əmək sahəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı 9 Oktabr 2017-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı” qəbul olunmuşdur. Qeyri-formal məşğulluğun azaldılması, əhali arasında gizli işsizliyin aradan qaldırılması, əmək haqqıların tam rəsmi şəkildə rəsmiləşdirilməsi dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən əsas prioritetlərdən birisidir. Qanuna uyğun olmayan məşğulluq probleminin idarə olunması ilə bağlı aşağıdakı tədbirlər əsas prioritetlərdir:

1. Qanuna uyğun olmayan məşğulluq hallarının artmasının dayandırılması ilə bağlı əmək qanunvericiliyi bazasının təkmilləşdirilməsi;
2. Vətəndaşların gələcəkdə sosial xidmətlərdən yararlanmasında çətinlik yaradacaq işəgötürən tərəfindən edilən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
3. Müxtəlif vergi güzəşləri, sosial imtiyazlarla insanların əmək müqaviləsi bağlamasına təşviq olunmasına, vətəndaşların rəsmi olaraq işəgötürənlə münasibət qurmasının təmin edilməsi;
4. İşini itirən vətəndaşların sosial rifahının təmin edilməsi ilə bağlı işsizlikdən sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
5. Qanuna uyğun olmayan məşğulluğun daha çox rastlaşıldığı tikinti, təmir sahələri üzrə nəzarətin gücləndirilməsi;
6. Qanuna uyğun olmayan məşğulluğun azaldılması məqsədi ilə əhali arasında maarifləndirmə tədbirlərin aparılması, maarifləndirici məqalələrin, videoçarxların paylaşılmasıdır;
7. Qanuna uyğun olmayan məşğulluğun azaldılması üçün nəzarəti tədbirlərini həyata keçirdən əmək müffətişlərində hüquqi məsələlər üzrə köməkliyin təmin edilməsi məqsədi ilə yardım məntəqələrinin təmin edilməsi;
8. İşçilərin vergi, sosial sığorta məsələlərinin “Elektron hökumət” portalında rəsmiləşdirilməsinin təmin edilməsi ilə şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması;
9. Qanuna uyğun olmayan məşğulluğun azaldılması məqsədi ilə regionlarda, şəhəratrafi qəsəbələrdə əmək yarmakaların keçirilməsi, özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə peşə qabiliyyəti üzrə təlim, ixtisas üzrə təcrübə işlərinin yaradılması ilə əhəlinin məşğulluq probleminin azaldılması;
10. Regionlarda qanuna uyğun olmayan məşğulluğun həddinin aşağı salınması, əhəlinin iş prosesinə cəlb edilməsi məqsədi ilə ictimai iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğa yardım təqdim edən regional səviyyəli dəstək komitələrinin işinin təkmilləşdirilməsi, əhəlinin istehsalat prosesinə maneəsiz cəlb olmasına şərait yaratmaqdır.

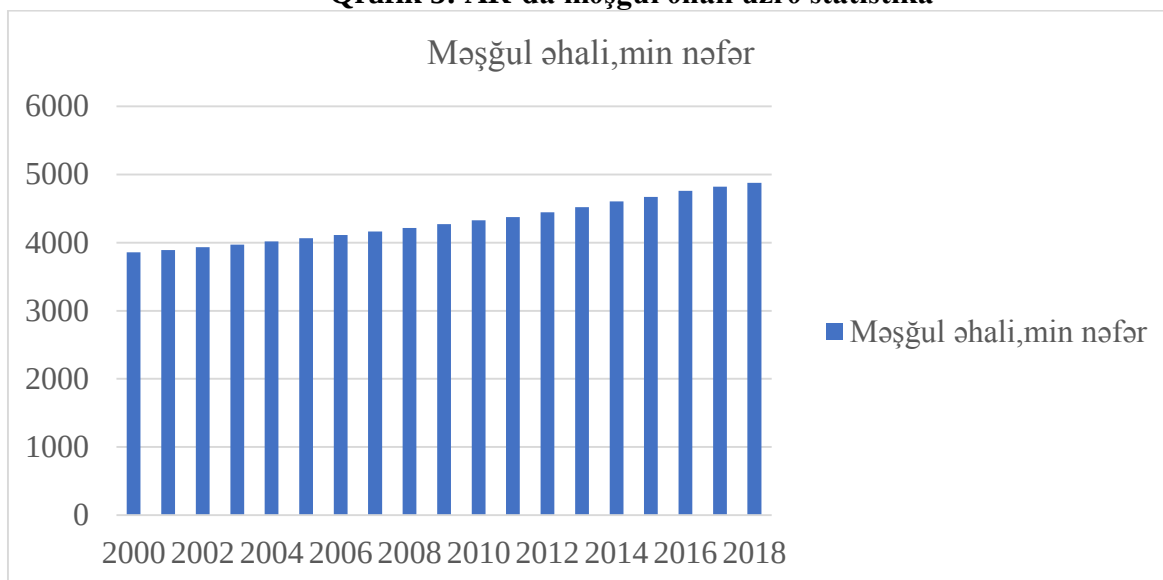
Qanuna uyğun olmayan məşğulluğun tənzimlənməsi prosesində dövlətin etdiyi əsas prioritetlərdən birisidir. Tənzimləmənin təmin edilməsi ilə bağlı əsas üsullardan biri effektiv nəzarət mexanizminin yaradılmasıdır. Nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsi ilə bağlı “Qeyri-formal məşğulluğa nəzarət” dövlət vahid elektron nəzarət mexanizminin yaradılması ilə bağlı işlər görülür. Elektron mexanizmin tətbiq edilməsi statistik məlumat bazasının yaradılmasında, qeyri-formal məşğulluğun aşkarlanmasında, nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsinə təsir edir. Qeyri-məşğulluğun aşkarlanması əsasən aşağıdakı hallarda baş verir:

- 1) İşəgötürən şəxs ilə fiziki xidməti göstərən şəxsin işi (xidmətinə) arasında hər hansı hüquqi rəsmiləşdirmə olmadan işlərə cəlb olunmasıdır;
- 2) Xidməti müqaviləsiz fəaliyyət göstərən şəxslərin mövcudluğu;
- 3) Vergi orqanlarının nəzarətindən qaçaraq rəsmiləşdirmədən işlərin həyata keçirilməsi;
- 4) Özünə məxsus yararlı torpaq ərazilində qanuniləşdirmədən istifadə və digər insanların əməyindən rəsmiləşdirmədən istifadə edilməsi.

Qeyri-rəsmi məşğulluğa nəzarətin tətbiq edilməsi ilə bağlı dövlətin planları istehsalat sahələri üzrə dəyərləndirmələrin aparılması və qeyri-məşğulluğun yüksək rastlaşılma olan sahələr üzrə statistikanın hazırlanmasıdır. Statistikanın hazırlanması prosesi nəzarət və preventiv tədbirlər həyata keçdikcə təmin edilir və dövlətin qeyri-formal məşğulluq üzrə fəaliyyətini sürətləndirilməsinə, daha effektiv nəzarət mexanizminin yaranmasına təsir edir. Azərbaycanda ən çox qeyri-formal məşğulluq tikinti-təmir sahəsində, fiziki iş görülən sahələrdə mövcud olması dövlət tərəfindən bu sahələrdə daha çox nəzarətin həyata keçirilməsini artırır. Dövlət Statistika Komitəsinin məşğul əhali üzrə qrafiki nənəzər saldıqda, əsas artımın 2013-2014 cü illərdən sonra daha da sürətləndiyi görünür, 2019-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasında məşğul əhalinin sayı 5,2 milyona yaxın olmuşdur. Məşğul əhalinin sayının artması iqtisadi aktivliyə əhalinin istehsal proseslərində iştirakına da təkan vermişdir. Azərbaycanda əmək prosesinin yaxşılaşdırılması, peşə və klavifikasiya üzrə ixtisaslaşmanın artırılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən peşə standartlarının

hazırlanması ilə bağlı işlər görülür. Klavifikasiyanın yaradılması, ixtisaslaşmanın artırılması Azərbaycanda rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına və ixrac potensialının da artımına təsir göstərir.

Qrafik 5: AR-da məşğul əhali üzrə statistika

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/source/labour/>).

Peşə standartlarının hazırlanması, əmək şəraitində rəqabətin artırılması, insanların əmək qabiliyyətinin artırılmasına xidmət göstərir. Hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə mühüm prioritet sahələr hesab olunan turizm, nəqliyyat, maliyyə və sığorta, istehsalat, kənd təsərrüfatı, elektrik, İKT sahələri üzrə peşə standartları hazırlanır. Bu standartların hazırlanmasında əsas məqsədlərdən birisi də işəgötürənin əmək bazarında uyğun standartlarda namizədi seçə bilməsinə şəraitin yaradılması, ixtisas biliklərini, uyğun proqramlar üzrə işləmə qabiliyyətini əhatə edir. Texnologiyanın inkişaf etməsi, qloballaşmanın artması, iş yerlərində əmək qabiliyyətli əməkdaşlara olan ehtiyacların artması peşə standartlarının tətbiqini mühüm etmişdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ TÖVSIYƏLƏRİ

3.1. Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindən birisinin əhalinin sosial rifahının təşkil olunması xidmətinin göstərilməsidir. Sosial siyasət ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsindən birisi olması, iqtisadi və sosial idarəetmənin birbaşa sosial-iqtisadi vəziyyətin gücləndirilməsinə yönəldilir. Sosial müdafiənin idarə olunması dedikdə, iqtisadi sistemdə insanların maddi və mənəvi vəziyyətinə təsir göstərən ümumi sosial təsir vasitələrinin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasında dövlətin sosial idarəetməsində əsas məqamlar iqtisadi-maliyyə məsələlərinin idarə olunması ilə sosial xidmətlərin maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması (dövlət büdcəsi, məqsədli qeyri-hökumət fondları və s.), sosial müdafiə proqramlarının tətbiq edilməsi və nəzarətin olması, sosial infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ilə həyata keçirilməsidir. Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi üzrə əsas məsələlər sosial xidmətlərin ünvanlılığının təmin edilməsi, xərclərin səmərəliliyinin təşkil olunması, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, əhalinin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsidir. Dövlət büdcəsinin idarəedilməsinin də əsas istiqamətləri aşağıdakılardır, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə kompensasiyaların verilməsinin idarə olunması, dövlət büdcəsi vasitəsi ilə məşğulluğun tənzimlənməsi, əhalinin sosial problemlərinin tənzimlənməsi məqsədi ilə sosial güzəştlərin təmin edilməsidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda sosial müdafiənin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınır:

1. Sosial təminat məsələləri üzrə;
2. Pensiya, müavinət üzrə məsələlər;
3. Əhalinin məşğulluq, əmək məsələləri üzrə hüquqlarının təmin olunması və təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanda son illərdə aparılan Sosial xidmətlərin ünvanlılığının təşkil edilməsində əsas məsələ vətəndaşlar arasında sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələrin doğru seçilməsi, dövlət büdcəsinin idarə olunmasında şəffaflığın və sosial təminat amilinin idarə olunmasıdır. Azərbaycanda sosial müdafiə sistemində ünvanlılığın təmin edilməsi məqsədi ilə aşağıdakı kriteriyalar tətbiq edilir:

1. Ailənin aylıq maddi qazancı;
2. Ailənin yaşadığı yer ilə bağlı məlumat;
3. Ailənin qaz, su, işıq və mobil-danışıq üzrə xərcləri ilə bağlı çıxarışı.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu kimi ailə qrupunun on iki ay ərzindəki orta qazancının müəyyənləşdirilmiş minimum yaşayış həddində məbləğə yaxın və ya yüksək olduqda, ailənin 2 və daha çox mülkə, daşınmaz əmlaka sahib olduğu aşkarlandığı halda, ailə yaşayış minimumunun on iki qatından çox ticarət etdikdə və ailənin kommunal və rabitə xərcləri aylıq ortalama 190 manatın 10 faizindən çox olduğu təqdirdə şəxs ünvanlı sosial yardım almaq hüququndan məhrum edilir. Hal-hazırda Azərbaycanda müxtəlif xarici amillər nəticəsində iş yerini itirmiş ailələrə də 190 manat dəyərində dövlət tərəfindən köməklik edilir. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasında müəyyən boşluqlar nəticəsində həmin yardımlar ehtiyacı olan şəxslərin əvəzinə digər mənbələrə yönəldiyi təqdirdə, ölkədə sosial müdafiə sisteminin zəifləməsinə təsir göstərə bilər. Azərbaycanda əmək müqavilələrinin sayının artırılması, əmlakların reyestrdən keçirilməsinin sürətləndirilməsi ünvanlılıq prinsipinin təmin edilməsi və sağlanlaşdırılması üzrə müəyyən qədər rol oynayır. Azərbaycanda hal-hazırda ünvanlılığın təmin edilməsi məqsədi ilə Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi (VEMTAS) vasitəsi ilə aparılır. VEMTAS sistemi müxtəlif dövlət qurumlarının sistemi ilə inteqrasiyanın aparılması şəffaflığın artırılmasına təsir göstərir. VEMTAS sistemində müvafiq araşdırmalardan sonra qərar şəxsin təminat alması ilə bağlı qərar 15 iş günü ərzində verilir. Azərbaycanda sosial siyasətin ünvanlılığı ilə bağlı əsas problemlər əhalinin müxtəlif qruplarının əmək müqaviləsinin olmaması, əmlak məsələlərində müxtəlif fərqliliklərin olması, əhalinin qeyri-rəsmi mənbələrdən gəlirlərinin olması ünvanlı sosial yardımın

ünvanlılığına və şəffaflığına təsir göstərir. Ailələrin gəlirlərinin şəffaflaşdırılması və strukturlaşmanın aparılmasını özündə təmin edən ünvanlılıq modelinin qurulması ünvanlı sosial yardımın təkmilləşdirilməsinə təsir göstərə bilər. Azərbaycanda ünvanlı sosial yardımın təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsas məsələ əhaliyə maddi imkanlardan əlavə səhiyyə, təhsil və bir sıra xidmətlərdə də güzəştlərin yaradılması, ünvanlı sosial yardıma ehtiyacı olan şəxslərin məşğulluq xidmətləri tərəfindən cəlb edilməsidir. Kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu dövlətin ünvanlı sosial yardımının tətbiqində çətinliklər yaradır. Ünvanlı sosial yardım sistemində ünvanlılığın təmin edilməsi məqsədi ilə alqoritmin düzgün qurulması və monitorinqlərin təşkil olunması ilə əhalinin hal-hazırkı vəziyyətinə uyğun olaraq model tətbiq edilməlidir.

Cədvəl 8: Ünvanlılıq üzrə təyinatın uğurluluğu

	Vətəndaşın sosial vəziyyəti	
	Aztəminatlı	Normal təminatlı
Vətəndaşın proqrama qəbul edilməsi	Ünvanlılıq təmin edilib.	Təmin etmə xətası (artıqlıq)
Vətəndaşın proqrama qəbul edilməməsi	Təmin etmə xətası (təminata daxil etməmə)	Uğurlu seçim prosesi

Mənbə: Santra G. J. və Riyana M., səh 3.

Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin əsas bölmələrdən birisi də pensiya təminatı sisteminin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda hal-hazırda pensiya sistemi əhalinin əmək haqqısından tutulan 25% məbləğ əsasında və dövlət büdcəsindən ayrılma əsasında təmin edilir. Azərbaycanda aparılan islahatlar nəticəsində pensiya sistemində müxtəlif islahatlar, təkmilləşdirmələr olmuş, pensiya fondunun formalaşdırılması sığorta stajı əsasında formalaşmağa başlamışdır. Pensiya sisteminin sığorta stajı əsasında formalaşması sosial həmrəyliyin artırılmasına, pensiya sistemində maliyyələşməsinə alternativ təsir göstərir. Azərbaycanda pensiya sisteminin sığorta stajı əsasında formalaşması pensiyaçıların gəlirlərinin artırılması, pensiyaçıların həyat şəraitinin artırılması və əmək müqavilələrinin artırılmasına təsir göstərir. Əmək Pensiyası sistemində dövlətin sığorta stajını tətbiq etməsi büdcədən maliyyələşməni azaltmaqla bərabər, ölkədə

sosial sığorta sisteminin inkişafına təsir göstərir. Pensiya sisteminin alternativ maliyyələşdirilməsində tətbiq edilən əsas üsullardan birisi özəl sığorta şirkətlərinin sosial sığorta xidmətlərindən istifadə olunmasıdır. Özəl sığorta şirkətləri sığortalıların sosial mənfəətlərini təminat altına alırlar. Şəxsi Pensiya Sisteminin tətbiqi həm şəxslərin yığımlarının idarə olunmasının alternativ maliyyələşməsini, şəxsin əlavə xərclərinin idarə olunmasında rahatlığı təmin edir. Şəxsi Pensiya Sistemi alternativ investisiya və maliyyələşmə mənbəsi olduğu üçün dövlətin büdcəsinin idarə olunmasında alternativ şərait yaradır. Şəxsi Pensiya Sistemində investisiya edilən ödənişlərin iqtisadi investisiyalara ötürülməsi ilə iqtisadiyyatın əlavə olaraq da inkişaf etməsinə təsir göstərir. Şəxsi Pensiya Sistemi Əmək Pensiya sistemində müxtəlif səbəblərə görə minimum kapital məbləğini əldə edə bilməyən şəxslərin pensiya təminatında köməklik göstərir. Məsələn Azərbaycanda nəzərə alınsa orta əmək haqqı regionlarda aşağı olduğu üçün, regionlarda 25 il sığorta stajı və minimum pensiya kapitalını toplaya bilməyən əhəlinin pensiyadan istifadə etməsi çətinlik yaradılır. Buna görə pensiya təminatı üzrə minimum kapital məbləğinin təmin edilməsində əhəlinin regionlar üzrə gəlirlərinə görə uyğunlaşdırılmalıdır, məsələn Bakı şəhəri və Şəki şəhəri üzrə orta gəlir arasında fərqliliklər olduğu halda, minimum pensiya məbləğinin eyni olması problemlər yaradır. Buna görə əhəli üçün Şəxsi Pensiya Sisteminin tətbiq edilməsi aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- 1) Aşağı gəlirli və daimi əməkhaqqısı olmayan sahibkar şəxslərin də pensiya kapitalının formalaşmasına təsir edir;
- 2) Şəxsi Pensiya sistemi sığorta fondunun nəzarət olunmasında köməklik edir;
- 3) Şəxsin işsizlik, maaşının azaldılması və sair hallarında da sığorta stajı halı nəzərə alınmır. Bu isə öz halında şəxsin pensiya almasında köməklik edir. Şəxsin gəlir mənbəyində problemlər yarandığı halda pensiyaya yönəltməni azalda bilər, hətta lazım gəlsə dondura bilər;
- 4) Şəxsi Pensiya Fondu yığımın edilməsini asanlaşdırır, çünki həmin yığım zamanla dövlət dəstəyi ilə yardım edilə bilər;

5) Şəxsi Pensiya Fonduna ödəniş 1 il, 6 ay, 3 ay və aylıq şəkildə həyata keçirilə bilər ki, bu da şəxsin maddi çətinliklərinin aradan qaldırılmasında köməklik də edir.

Şəxsi Pensiya Fondları doğru nəzarət və təşviqat nəticəsində həm dövlətin pensiya təminatı ilə bağlı büdcəsində effektivliyin artırılmasına, həm də investisiya təşviqatlarının da artırılmasına təsir göstərilə bilər. Pensiya fondlarının dövlətin yatırım fondlarına nisbətən daha mühafizəkar, spesifik xüsusiyyətlərə malik olması, bu fondların idarəedilməsi üzrə xüsusi yanaşma və strategiyaya malik olmasını tələb edir. Bütün bu strategiya və yanaşmalar pensiya fondların maliyyələşmə mexanizmi daha spesifik xarakter daşmasına da effekt göstərir. Pensiya fondları üzrə imkanların məhdudluğunu halının olmasını nəzərə aldıqda, pensiya fondlarının gələcək üzrə proqnozlaşdırılması, xərc-gəlirlər istiqamətlərinin aktuarial hesablamalarla elmi qaydada isbat olunması, planlarında maliyyə vəsaitinin ayrılması imkanlarının, onların gələcək borc öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsinə olan ehtiyaclarının düzgün başa düşülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Pensiya fondlarından milyonlarla insanlar faydalanır və pensiya fondlarının idarə edilməsi üzrə verilən yanlış qərarların mənfi nəticələri gələcək dövrlərdə ortalığa çıxır. Mənfi nəticələrin ortalığa çıxıb-çıxmaması qısa müddətli dövrdə olmasa da, uzunmüddətli dövr ərzində baş verə bilər. Bu səbəblə də aktuarial hesablamalar aparılan zaman pensiya fondlarında uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın da nəzərə alınması, hesablamaların bu istiqamətdə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pensiya “hovuzunun” iqtisadi resurslarının bölüşdürülməsi imkanlarından və digər ehtiyaclardan asılı olaraq daha risksiz sabit gəlirlərə və ya riski idarə edilən investisiya alətlərinə daha çox istiqamət yönəldilərək, maliyyə vəsaiti yönəldilə bilər. Əlillik üzrə sığorta fondlarının düzgün müəyyən edilməsi Azərbaycan üçün vacibdir, çünki bu, daha cəlbedici yatırım mühitinin yaradılması və fərqli ölkələrdən Azərbaycan iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi sahələrinə investisiyaların yönəldilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan standart, ənənəvi iqtisadi yatırım ölkələrindən fərqlənmək üçün sığorta portfelinin imkanları üzrə doğru müəyyənləşdirilmiş strategiya ilə pensiya fondları üçün cəlbedici investisiya mühiti

formalaşdırıla bilər. Bundan başqa, regional pensiya fondlarının böyük hissəsi əsasən hədəf olaraq müəyyənləş dövlətin mərkəzləşdiyi üçün optimallaşdırılmış hədəflərin seçilməsi Azərbaycan pensiya siyasətinin uğurlu olması üçün nəticələnə bilər. Nəticə olaraq, pensiya fondlarının Azərbaycan üçün optimallaşdırılmış yatırımların olmasının digər bir səbəbi də odur ki, bu ehtiyatların uzunmüddətli period üçün yatırım hədəfləməsi təşkil edir və belə yatırımların hesablanması, müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması üçün daxili əmək ehtiyatlarına malikdir.

Azərbaycanda sosial müdafiəsinin idarə olunması istiqamətlərindən birisi də məşğulluqdur. Azərbaycanda məşğulluq siyasəti dövlətin əsas prioritetlərindən birisidir və bu sahə üzrə ƏƏSMN müvafiq tənzimləmələr edir. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramının” tətbiqi ilə ölkədə işsizliyin azaldılması, yoxsulluğun qarşısının alınması, ölkədəki insan potensialının dəyərləndirilərək istifadə edilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir. Məşğulluğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı hədəflər qarşıya qoyulmalı və bu istiqamətlər üzrə məqsədlər müəyyənləşdirilir:

- 1) Regionalda yaşayan əhəlinin sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi və əhəlinin işlə bağlı miqrasiyasının azaldılması;
- 2) Əhəlinin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər;
- 3) Əhəlinin peşə bacarıqlarının yüksəldilməsi və ixtisaslaşmanın təmin edilməsi;
- 4) Gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, tələb-təklif münasibətlərində balansaşdırılmanın təmin edilməsi;
- 5) Əmək şəraitinin və hüqunun təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarına əsasən, 50%-a yaxın əhəlinin regionlarda kənd ərazilərində yaşaması Regionlarda məşğulluğun inkişaf elətdirilməsi üzrə məsələləri vacib edir. Hal-hazırda regionlar üzrə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi, əhəlinin istehsal etdiyi malların bazarlara çıxarılması, əhəlinin məşğulluğunun dəstəklənməsi üzrə işlər görür. Bütün Azərbaycanda yaşayan gənc əhəli ilə müqayisədə kənd yerlərində gənclərin işçi qüvvəsində iştirak səviyyəsinin

daha yüksək olduğu və işsizlik səviyyəsinin aşağı olduğu müəyyən edilmişdir. Bunun ən mühüm səbəbi bu seqmentdə gizli işsizliyin olmasıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti kiçik və parçalanmış torpaqlara malikdir. Kənd təsərrüfatı sektorundan kənarda iş tapa bilməyən gənclər kənd yerlərində qalır və səmərəsiz olsa da, istehsalını davam etdirirlər. Digər tərəfdən, kənd yerlərindən şəhərə miqrasiya hələ də davam edir. Kənd yerlərində yaşayan və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəməyən gənc əhali imkan olduğu bir vaxtda şəhərə miqrasiya edir. Kənd yerlərində kənd təsərrüfatı sahələrini artırma bilməməsi və kənd təsərrüfatının getdikcə mexanikləşdirilməsi artıq işçi qüvvəsinə ehtiyacında ixtisaslaşmaya gətirib çıxarır. Bundan başqa, sənaye və xidmətlər sektorunun işçi qüvvəsinə olan tələbat, şəhərlərdə inkişaf sürətini artıraraq, kənddən şəhərə miqrasiya hərəkətlərini də sürətləndirir. Kənd yerlərində yaşayan gənclər kənd təsərrüfatı istehsal fəaliyyətinə motivasiya edilməlidirlər. Bu seqmentdə gənclərin ən vacib problemi özünə inamın olmamasıdır. Araşdırmalar aparılmalıdır ki, bu da gənclərə öz cari potensialını hərəkətə keçirməyə imkan verəcək və onlar öz problemlərini özləri həll etməyə yönəldilməlidir. Dünya təcrübəsində geniş tətbiq edilən "Kənd institutlarının modeli" bu günə qədər kənd rayonlarının inkişafı üçün ən uğurlu və səmərəli fəaliyyət olmuşdur ki, bu da regionda yaşayan gənclər üçün təhsil ayırır. Aparıcı gənclərin inkişafına istiqamətlənmiş bu model daha davamlı həyata keçirilməli, bugünkü şəraitə uyğunlaşdırılmasına köməklik edir. Regionlarda xanımların işsizliyinin azaldılması məqsədi ilə müxtəlif təbliğatlar aparılmalıdır. Regionlarda yaşayan xanım işçi ilə şəhər ərazisində yaşayan xanım iqtisadi fəaliyyəti baxımından fərqlilik göstərir. Əksər kənd ərazilərində çalışan xanımlar ailə qurumlarında çalışır və maaş, sosial təminat və s. daxil olmur. Şəhər ərazisində çalışan xanımlar da əksər hallarda əksi müşahidə olunur. Bu, qadınların kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalda iştirak səviyyəsinə, ailəyə məxsus torpaq və heyvanların mövcudluğuna, məhsul şəkilli gəlir səviyyəsinə təsir göstərmişdir. Lakin kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmənin yüksək səviyyəsi qadını kənd təsərrüfatı istehsalından uzaqlaşmağa və evdar olmasına meyl göstərməyə təsir edir.

Az torpaq olan ailələrdə qadınlar mövsümi işçi kimi müəyyən sahələrdə çalışa bilirlər. Bu halların qarşısının alınması məqsədi ilə peşə bacarıqlarının, biliklərinin artırılması əsas məqam daşıyır. Peşə təhsilində aktivliyin artırılmasının əsas məsələlərindən biri effektiv həvəsləndirmə mexanizmlərinin qurulması ilə təşkil olunur. Peşə təhsil müəssisələrində həvəsləndirici rəqabət mühitinin yaradılması, peşə təhsili alan tələbələrin işlərinin qiymətləndirilməsinə görə mükafat mexanizminin qurulması rəqabətin və inkişaf mexanizminə təsir göstərir. Burada müasir tələblərə uyğun olaraq, əsas fəaliyyət göstəricilərinə istinad edən diferensial maliyyələşmə sisteminin yaradılması, dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi, yüksək göstəricilərə malik peşə təhsili müəssisələrinin ünvanlı maliyyələşməsi mexanizminin işlənib hazırlanması, eləcə də bu tədbirlərin həyata keçirilməsini mümkün edən təkmilləşdirilmiş normativ hüquqi bazanın qəbulu həlli vacib olan məsələlərdi. Həmçinin sektorlar üzrə spesifik təhsil-təlim proqramlarının yaradılması gənclərin peşə təhsilində inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Dövlətin peşə təhsilinin artırılması məqsədi ilə son illərdə DOST mərkəzində məşğulluğun artırılması məqsədi ilə peşə kursları təşkil olunur və məzunlar müxtəlif sahələr üzrə öz işlərini qurmasına təsir edir. Peşə təhsilinin inkişafı ölkənin ixtisaslı kadrlara olan tələbatının ödənilməsi istiqamətində mühüm addımlardan biri kimi səciyyələnir. Bu istiqamətdə peşə təhsilinin sürətli inkişafına stimül yaradacaq əsas cəhətlər kimi peşə təhsili üzrə məlumat bazasının yaradılması, həmçinin informal və qeyri-formal üsullarla əldə edilmiş səriştələrin tanınması və bundan sonra işə qəbul zamanı peşə ixtisasını təsdiq edən sənədin icbari olaraq tələb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İşəgötürənlərin peşə ixtisasını təsdiq edən sənəd tələb etməmələri, informal və qeyri-formal üsullarla əldə edilmiş səriştələrin tanınması mexanizminin icra edilməməsi ölkədə peşə təhsilinin inkişafını ləngidir. Bu hal həm yüksək keyfiyyət təmin etməsi gözlənilən iri şirkətlərdə, həm də muzzdlu işçi qüvvəsindən istifadə edən kiçik və orta sahibkarlarda müşahidə olunur. Keyfiyyəti təsdiq edən əsas göstəricilərdən biri kimi peşə ixtisasını təsdiq edən sənədin tələb edilməsi, ümumilikdə, peşə təhsilinə olan münasibəti müsbət yönə dəyişəcək əsas

islahatlardan biridir. Bundan əlavə, hazırda Azərbaycanın peşə təhsili sistemi ilə bağlı toplanmış və geniş şəkildə mövcud olan məlumatlar azdır. Bu məlumatlar çoxsaylı platformalarda yayılmışdır və potensial tələbələr təhsil təminatçıları arasında seçim etməyə kömək edəcək məlumatları əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdə axtarış aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə yalnız ictimaiyyətin məlumatlandırılması üçün deyil, həm də məzunların tələbat olan peşələrdə işə cəlb olunması üçün müxtəlif səviyyələrdə məlumat şəffaflığı təmin edilir.

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətini əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, əhalinin əmək hüquqlarının qorunması, işçi qüvvəsinin sosial, maddi-mənəvi və başqa həyati tələbatlarının təmin edilməsi, məşğulluq, əmək və ölkə vətəndaşlarının sosial müdafiəsi ilə bağlı səmərəli tədbirlərin reallaşdırılması təşkil edir. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramının” icrası ilə yoxsulluğun azaldılması, əhalinin əmək hüquqlarının qorunması, məşğulluğun artırılması üzrə tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Məşğulluqda əmək münasibətlərin tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- 1) İşəgötürənin təklifi ilə işçinin tələb arasında balanslaşdırmaya nail olunması;
- 2) İşçilərin əmək müqaviləsi bağlanılmasının təşviqi;
- 3) Müasir tələblərə cavab verən əmək şəraitinin yaradılması;
- 4) İşçilərin hüquqlarının qorunmasının təminatı;
- 5) İşçilərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi (Azərbaycan Respublikası, Əmək Məcəlləsi).

Azərbaycanda əmək münasibətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri əhalinin bir qisminin əmək müqaviləsiz fəaliyyət göstərməsinə təsir göstərir. Əmək müqaviləsiz çalışma işəgötürən-işçi münasibətlərin rəsmiləşdirilməməsinə və fors-major hal baş verdikdə əməyin ödənişində problemlər yaranmasına təsir göstərir. Məsələn, daha çox rastlaşılan inşaatda

çalışan fəhlə iş zamanı xəsarət aldığı təqdirdə, sahibkar tərəfindən əmək müqaviləsi olmadığı üçün işçiyə hüquqi, maddi heç bir yardım edilmir.

3.2. Ölkəmizin sosial müdafiə sisteminin idarə olunması mexanizminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Sosial Müdafiə Sistemi ümumilikdə götürdükdə, yoxsulluğun azaldılması, sosial risklərin yaratdığı iqtisadi, sosial şoklara, hadisələrə qarşı insanların dayanaqlılığının təmin edilməsi, insan kapitalının qorunmasını və effektivliyin, səmərəliyinin təmin edilməsi üçün tətbiq edilən ümumi siyasətin və tətbiq edilən proqramlardır. Hər bir sistemin davamlılığının, səmərəliliyinin, dəyər qatıb-qatmamasına təkan verən əsas məqam idarə olunma mexanizminin təşkilidir. İdarəetmənin təşkili sosial müdafiə sisteminin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə, təsir dairəsinin əhatəliliyinə, sosial proqramların icrasına və büdcənin məqsədyönlü şəkildə xərclənməsinə təsir göstərən istiqamətdir. Sosial müdafiə sisteminin idarəetmə mexanizminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, idarəetmə mexanizminin əhaliyə olan təsirinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi idarəetmə mexanizminin möhkəmliyini, davamlılığını, şəffaflığını, heabatlılığını göstərən əsas dəyərləndir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikası vətəndaşların sosial müdafiəsi və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin qayğısına qalması sosial müdafiə mexanizminə ayıran dəstəyin dövlətin diqqətində olduğunu göstərir. Azərbaycan sosial müdafiə sisteminin əhatə dairəsinin pensiya, əlillik siyasəti, məşğulluq və əmək siyasəti, sosial təminat üzrə bölmələri əhatə etdiyindən sosial müdafiə sisteminin effektivliyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bu siyasətlərin əhatə dairəsində aparılacaqdır. Sosial müdafiə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin ölçülməsində əsasən aşağıdakı meyarlar üzrəində aparılır:

- 1) Aparılan sosial siyasətin məqsədə uyğun şəkildə istifadəsi;
- 2) Sosial müdafiə mexanizminin xərclərinin optimallaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsi;

- 3) Müəyyənləşdirilmiş məqsədin həyata keçirilməsində davamlılığın olması;
- 4) Resursların istifadə olunmasında şəffaflığın təmin edilməsi.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2012-ci il 30 May tarixində qəbul etdiyi sosial müdafiənin qiymətləndirilməsində aşağıdakı 4 əsas sosial müdafiə təminatının təmin edilməsini və bunlara əsasən aparılması qeyd olunmuşdu:

- Hər bir şəxs üzrə uyğun, əlçatan və keyfiyyətli tibbi xidmətlərin təmin edilməsi;
- Uşaqların sosial müdafiəsinin tam təmin edilməsi üçün bütün xidmətlərin olması;
- Sosial problemləri olan şəxslərin əsas gəlirlərinin təmin olunması;
- Pensiya yaşına çatmış şəxslərin əsas gəlirlərinin güvənin yaradılmasıdır.

Bütün bunları nəzərə aldıqda, əhalinin sosial müdafiə sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin aparılması əhalinin sosial müdafiə ilə tam əhatə olunmasına, gəlir itkinin dərəcəsinə, sağlamlıq və təhsil kimi sosial hüquqları ilə təmin olunmasına, xəstəlik, əlillik, qocalıq hallarında sosial xidmətlərin dövlət tərəfindən hər kəs üçün tam ədalətli, bərabər, münasib şəkildə olmasına şərait yaradılmalıdır. Sosial müdafiə sisteminin qiymətləndirilməsində istifadə olunan əsas üsullardan birisi iqtisadi təminatın təşkilidir. Vətəndaşların, ev təsərrüfatının sosial rifatının ölçülməsi sosial müdafiə mexanizminin qiymətləndirilməsində əsas yer tutur. Bu qiymətləndirmə üsulu sosial müdafiəyə ehtiyacı olan qrupların sosial müdafiə ilə təmin edilib-edilməməsinin ölçülməsində, resursların bölüşdürülməsində sosial ədatəliliyinin və gəlir bərabərliyinin təmin olunmasının ölçülməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda illər ərzində aparılan islahatlarla orta aylıq əməkhaqqı qalxmışdır. Orta əmək haqqının artmasını təmin edən əsas səbəblərdən birisi minimum əmək haqqının illər ərzində artırılmasının təmin edilməsidir. Minimum əmək haqqı 180 manatdan 250 manata qaldırılmışdır

Cədvəl 9: Azərbaycanda orta aylıq əməkhaqqının illər ərzində artımı

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	123.6	331.5	444.5	466.9	499.8	528.5	544.6

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/source/labour/>).

Azərbaycanda orta aylıq əməkhaqqının artırılması əhalinin sosial rifahının və ailələrin iqtisadi sabitliyinin qorunmasında rol oynayır. Azərbaycanda sosial müdafiənin tənzimlənməsində, sosial müdafiədə əhalinin bütün gəlirlərinin əmək müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilməsi orta aylıq əməkhaqqının da artırılmasına təsir göstərir. 2019-cu ilin statistikasında Azərbaycan üzrə orta aylıq əməkhaqqı 603,5 manat təşkil etmişdi. Aztəminatlı ailələrin də sosial rifahının yüksəldilməsi məqsədi ilə minimum əməkhaqqı artırılmış, 250 manata çatdırılmışdır. Sosial Müdafiə Sisteminin idarəolunmasının əsas məğzlərindən birisinin əhalinin maddi səviyyəsinin tənzimlənməsi təşkil edir. İnsanların orta aylıq əməkhaqqısının artırılması pensiya kapitalına daha çox vəsaitin yönəldilməsinə və əlillik yaşına çatdıqda, şəxsin sosial vəziyyətinin qorunmasını təmin edir.

Sosial müdafiə siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində əsas qiymətləndirmə üsullarından birisi də büdcənin idarəedilməsidir. Azərbaycanda əhalinin böyük faizi sosial müdafiə sisteminin əhatə dairəsindədir və bunlardan 1,2 milyon nəfərini qocalıq pensiyası üzrə pensiya alanlar təşkil edir. Sosial Müdafiə Sisteminin idarəedilməsində effektivliyin təmin edilməsi və büdcədən maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Azərbaycanda pensiya xidmətində pensiya kapitalı sistemi tətbiq edilir və 2019-cu ildə pensiya kapitalı 23 min manatdan 28 min manatadək qaldırılmışdır. Pensiya kapitalının qaldırılmasında səbəb əhaliyə pensiya yaşına çatdıqdan sonra daa çox vəsaitin ayrılmasını təmin etməkdir, həmçinin gizli iqtisadiyyatın və qeyri-rəsmi məşğulluğun da azaldılmasına təkan verilməkdir. DSMF-də aparılan islahatlar da Dövlət Neft Fondundan transferlərin artım faizinin azalmasına, DSMF-in maliyyələşməsinin müstəqil aparılmasına nəticə olmuşdur. 2018-ci il və 2019-cu il üzrə DSMF-yə olan büdcəyə nəzər saldıqda DSMF-nin büdcəsində transferlərin payının getdikcə azaldığı müşahidə olunur. 2018-ci ildə transferlər 1,3 milyard manat məbləğində müəyyənləşdirildiyi halda, 2019-cu il üzrə 1.502 milyard dəyərində olmuşdu. 2018-ci ildə transferlər DSMF-nin büdcəsində 39% faizə yaxın rəqəmi təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə 38%-ə yaxın olmuşdur. Sosial Müdafiə Sisteminin effektiv idarəolması

Sosial Müdafiə üzrə büdcənin daha effektiv idarə olunmasına, büdcə transferlərinin payının illər ərzində azalması ilə nəticələnmişdir. Sosial müdafiə sisteminin büdcəsinin azalmasına təsir göstərən, əsas səbəblərdən biri, Azərbaycanda aparılan islahatlar nəticəsində, əmək müqavilələrinin bağlanılmasının artırılması, insanların sosial hüquqlarının artırılmasına baxmayaraq, hər hansı sosial müdafiə sistemində qeydiyyatda düşməmiş, əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina etmiş şəxslərin olması, rəsmiləşdirilən işçilərin də vergidən yayınmaq məqsədi ilə rəsmi əmək məvaciblərinin minimum maaş qaydalarına əsasən müəyyənləşdirilməsi sosial müdafiə sisteminin gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxardır. Məsələn şəxsin 500 manata yaxın əmək haqqı alırsa, bu əməkhaqqının 250 manatını rəsmi, 250 manatını qeyri-rəsmi şəkildə işəgötürəndən alırsa, bu birbaşa dövlət sosial müdafiə fonduna gedən daxilolmaların azalmasına təsir göstərir. Nəzərə alınsa ki, pensiya kapitalına yönəldilən məbləğin 90%-indən çoxu pensiya yaşına çatdıqdan sonra qaytarılır, gəlirlərin gizlədilməsi ən çox maaşının qalan hissəni rəsmiləşdirməyən vətəndaşa təsir göstərir. Dövlətin pensiya kapitalını qaldırmasının əsas səbəblərindən birisi də budur. Pensiya kapitalının yüksək olması insanların gələcəkdə pensiya alması üçün əmək haqqını pensiya kapitalına yönəltməsinə birbaşa bürüzə edir. Zamanla sosial müdafiə bondunun xərclərinin maliyyələşmə mənbələrinin artımında özəl sektorun rolunun olması dövlətin effektiv idarə olunmasına təsir edir. Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin balansını poza biləcək gücdə sosial-iqtisadi hadisələr, işsizliyin artması, neft gəlirlərinin düşməsi halında sosial sığorta haqlarına əsaslanan sistemdə problemlər yarada bilər. Belə iqtisadi hadisələr aktuari hesablarının nizamının pozulmasına, DSMF-nin büdcəsinin qiymətləndirilməsində problemlər yarada bilər. Sosial sığorta sistemi üzrə problemlərin yaranması gəlir və xərclərdə balansların pozulmasına, aktiv-öhdəlik sistemində nisbətə dəyişilməsinə səbəb ola bilər. Bununla bağlı sosial sığorta sistemi üzrə yaranan aktuarial problemlər sosial siyasətin idarəedilməsində problemlər yarada bilər. Sosial Müdafiə Sisteminin effektivliyin qiymətləndirilməsində əsas yollardan biri əhəlinin tibbi xidmətlərə əlçatanlılığının, uyğunluğunun ölçülməsidir. İnsanın sosial risklərindən biri bədbəxt

hadisə nəticəsində əllyin yaranması, müvəqqəti əllilik halları ilə rastlaşmasına səbəb olur. Tibbi vəziyyəti ilə çətinliklər yaşayan vətəndaş əmək qabiliyyətini də itirməsi ilə nəticələnən problemlərlə qarşılaşa bilər. Bunla bağlı dövlət tərəfindən İcbari Tibbi Sığorta sistemi tətbiq edilir. İcbari Tibbi Sığorta sisteminin qiymətləndirilməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir. İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı məsələlər araşdırıldı icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yanaşmalardan tətbiq edilir. Tibbi sığorta sistmini 4 kriteriyaya görə təsnifləşdirmək olar:

- 1) Mülkiyyət formasına görə;
- 2) Maliyyələşmə formasına görə;
- 3) Hesablaşma formasına görə;
- 4) Qoşulma şərtlərinə görə.

Mülkiyyət formasına görə dövlətə, nəzarət hissəsi dövlət tərəfindən edilən özəl təşkilat və ya özəl şirkət tərəfindən həyata keçilir. Maliyyələşmə mənbəsi Dövlət büdcəsindən və ya toplanılan sığorta haqlarından ibarət olur. Hesablaşma formasında isə iki üsul tətbiq edilə bilər. Sığorta haqqı sığorta olunmaq üçün müraciət edən şəxsin fərdi xəstəlik riskindən asılı olaraq dəyişə bilər (məsələn qandakı maddələrin nisbətinə görə şəkərin olma ehtimalı və s.) Digər metod isə heç bir risk nəzərə alınmadan hər kəs üçün standart eyni qiymətin tətbiq olunmasıdır. Qoşulma şərtlərinə görə isə, istənilən həcmə maliyyə şəraiti olmasına baxmayaraq, hər kəsin qoşulmasını tələb etmək və ya müqavilə üçün müraciət edənlərdən sadəcə yetərli maliyyə riskinə sahib olanların proqrama qoşulmasına mümkün etməkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə icbari tibbi sığortanın tətbiqi zamanı bəzi tələblər nəzə alınır. Bu tələblərin qoyulmasındakı əsas məqsəd əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması ilə effektiv sosial müdafiə mexanizminin yaradılmasıdır. Aşağıdakı 4 tələb əsasdır:

- 1) Qanunverici şərtləri;

Sığorta Nəzarəti Sistemi sığorta sisteminin fəaliyyəti üçün mühüm olan sığorta haqlarının ödənilməsi ilə bağlı mane olan halların qarşısını almalı, qanunvericiliyə müvafiq şəkildə korporativ idarəetməni təminat verməlidir.

2) Təminat dərəcəsi;

Tibbi sığorta sisteminin sosial müdafiə mexanizmi o vaxt uğurlu olur ki, əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan bütün təbəqələrini əhatə etsin. Faktiki olaraq məşğul əhalinin sığortada iştirak edən hissəsinin müntəzəm sığorta haqqı ödəyicisi kimi qazanılması üçün innovativ yanaşmaların olması vacibdir. Bu, həm sığorta haqlarının baza hissəsinin genişlənməsinə və daha çox insana çatmasında köməklik edir.

3) Xidmətlərindən həcmi;

İnkişaf etmiş ölkələrdə bütün xəstəliklər risklərinin sığorta olduğunu və ya sığorta xidmətləri ilə əhatə olunmasına baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bunun tam şəkildə maliyyələşməsində problemlər var. Çünki inkişaf etmiş ölkələrdə risklərin sığortalanması üçün lazımı məbləğ sığorta haqları ilə toplanırsa, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta məbləğinin sığorta haqları ilə toplanılması çətinliklər yaradır. Bunun əsas səbəblərindən biri sığorta haqlarının yoxsul təbəqənin ödəyəbiləcəyi səviyyədə yuxarı olur və sığorta haqqı yüksək olduğu təqdirdə, bu əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsinin tibbi sığorta xidmətlərindən istifadəsində çətinliklər yarada bilər. Bu səbəblərə görə sığorta paketinin baza hissəsi minimum səviyyədə və əhəmiyyətli olan tibbi sığorta xidmətlərini özündə birləşdirməlidir. Digər paketlər könüllü şəkildə təqdim edilə bilər.

4) İdarəetmə xərcləri;

İcbari sığortanın tətbiqi zamanı idarəetmə xərclərinin idarə olunması önəmli rol daşıyır. İnkişaf etmiş ölkələrdə idarəetmə xərcləri təxminən 5% olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 25%-dən çox ola bilər. İdarəetmə xərclərinin yüksək olması sistemin səmərəsizliyini artıran məsələlərdən birisidir. İdarəetmə xərclərinin yüksək olmasının qarşısının alınması məqsədi ilə müşahidə-nəzarət sistemi vasitəsilə almaq olar.

5) Aşağı gəlirli daxil ola bilmə və qoşulma imkanının olması.

Aşağı gəlirli, sosial müdafiəyə ehtiyac əhalinin keyfiyyətli məhsullar istehlak edə bilmədiyindən yüksək xəstəlik riski daşıyıcısı hesab edilə olunur. Bu səbəblə həmin şəxslərin tibbi məsələlərdə xüsusi ehtiyacının olduğu nəzərə alınaraq, icbari tibbi sığortaya uyğun şərtlərdə qoşulmasına da imkan yaradılmalıdır. Digər tərəfdən isə maddi vəziyyətlərinin aşağı olması səbəbindən bu hal onlara imkan vermir ki, mütəmadi olaraq təyin olunmuş sığorta haqqını vaxtlı vaxtında ödəyə bilmirlər. Bu səbəblə sığorta haqqı müəyyənləşdirirən əhalinin sosial müdafiəyə olan ehtiyacı da nəzərə alınmalıdır.

İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ölkədə bütün şəhərdə, hətta rayonlarda, kəndlərdə belə xəstəliklərim qarşısının alınmasında, intensivliyinin qarşısını kəsməkdə rol oynayır. Əhali hər hansısa kiçik bir xəstəliklə üzləşdikdə tibbi sığortada müəssisəsinə müraciət etməklə, xidmətlərdən yararlanı bilir və bu da yolculucu xəstəliklərin əhali arasında sürətlə yayılmasının qarşısını alır. Hansı regionda hansı xəstəliyin daha geniş yayılması, azalıb-artma tempi, digər xəstəliklərin inkişaf dinamikasının analizi məlumat bazalarının çox və şəffaf olması ilə daha tez aşkarlanmasına və dövlət tərəfindən daha tez müdaxilə edilməsinə şərait edir. Bu da aşağı gəlirli insanların hər hansısa ölümcül xəstəliyə tutulduqları halda, Dövlətin profilaktik tədbirlərindən daha sürətli istifadə etmələrinə imkan yaradır. Bütün bunlar ölkə rəhbərliyinə, aidiyyəti qurumlara ölkə əhalisinin səhhəti ilə bağlı dinamik dəyişmələri nəzarət etmələrinə və hadisələrə daha sürətli reaksiyə göstərmələrinə şərait yaradır.

İstehsalatda bədbəxt hadisələr nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta sisteminin ölkəmizdə elektronlaşdırılması nəzarət mexanizminin inkişafına təsir göstərmişdir. SWOT (Güclü, Zəif, İmkan və Təhdid) təhlili aşağıda təqdim olunmuşdur. Hal-hazırda respublikada rəsmi əmək müqaviləsi ilə işləyən şəxslər bu sığorta növünə cəlb olunmuşdur. Bu cəlb olunmanın artmasının əsas səbəblərindən biri işəgötürən və işçilər arasında maarifləndirilmənin artırılması, əhali arasında əmək müqavilələrin bağlanmadığı halda dövlət tərəfindən hüquqların müdafiəsinin təmin edilməməsi zamanətinin olmaması əhalini əmək müqaviləsi

bağlamasına istiqamətlənirmişir. Bundan əlavə İnzibati Xətlər məcəlləsi üzrə 500 manatdan 2 min manatadək cərimələrin olması sahibkarların yayınma hallarını aşağı salır. Bunla belə, təəssüf ki, hələ də əmək müqaviləsi bağlamadan çalışanların olması bu sığorta növünün əhalinin bütün məşğul üzvlərinə tətbiq olunmasında çətinliklər yaradır. Bundan əlavə qanunvericilikdə xidməti müqavilə ilə işgörelərin də fəaliyyət göstərməsi bu sığortanın əhatə dairəsində olmadığı üçün həmin şəxslərin sosial risklə qarşılaşdığı halda sosial yardımın göstərilməsini çətinləşdirir. SWOT təhlilə nəzər saldıqda, bu sığorta üzrə cərimələr, əhatə dairəsinin genişliyinin çox olması imkanları artırsa da, zərərlərin tənzimlənməsi və bir sıra digər riskli sahələrdə xidməti müqavilə ilə çalışanların cəlb olunmaması çətinliklər yaradır. Bu sığorta üzrə süni müdaxilələrin olması, aldatma cəhdlərinin aşkarlanması əsas problemlərdəndir. İnsanlar sığortaçıları əsassız şəkildə aldadaraq, əsassız şəkildə mənfəət əldə etmək istəkləri olur, lakin bu məsələnin sığorta tənzimləmə ilə məşğul olan qurumlar tərəfindən ciddi nəzarət aparıldığı üçün, bu halların qarşısı əksər hallarda demək olar alınır və fırıldaqçılıq halları daha az baş verir. İşçilərin məarifləndirilməsinin davamlı aparılması həlledici amillərdən biridir.

Cədvəl 10. İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta üzrə SWOT təhlil

İstehsalatda bədbəxt hadisələr nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta üzrə SWOT təhlil	
Güclü tərəflər: ▪ Aşağı zərərli sığorta növü; ▪ Təminatın əhatə dairəsinin genişliyi; ▪ İcbari sığorta növüdür və qanunvericilikdə cərimələr nəzərdə tutulmuşdur; ▪ Sığorta haqqının həcmi işəgötürənlər üçün əlverişlidir.	Zəif tərəflər: ▪ Hadisə ilə bağlı səlahiyyətli dövlət orqanları və digər qurumlar tərəfindən sənədlər qanunvericiliyə uyğun tərtib olunaraq sığortaçıya təqdim edilmir; ▪ Bonus-malus kimi mexanizm tətbiq edilmir; ▪ Hadisələrə süni müdaxilələr və sığortaçını aldatmaq cəhdlərinə rast gəlinir; ▪ Hadisələrin araşdırılmasında sığortaçı iştirak edə bilmir; ▪ Risk kateqoriyaları düzgün seçilmir və bununla bağlı nəzarət mövcud deyildir; ▪ Xidməti müqavilə ilə çalışanların cəlb olunmaması.

İmkanlar: ▪ Bazarın böyük potensialı; ▪ Dəyişikliklər nəticəsində maaşların «ağarması» və rəsmi əmək haqqının yüksəlməsi.	Təhlükələr: ▪ Makroiqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsi səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşə bilər; ▪ Neft sektorundan yüksək dərəcədə asılılığı.
---	---

Mənbə: “İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2010

Bu icbari sığorta növü üzrə əsas çağırışlar icbari sığorta sisteminin İcbari Sığorta Bürosu tərəfindən getdikcə təkmilləşdirilməsi və kənar müdaxilələrin aradan qaldırılmasıdır. Ölkədə iqtisadi böhran baş verərsə əgər, müəssisələrin bağlanması, əmək müqavilələrinə xitam verməsi bu sığorta növünə olan tələbin azalmasına da səbəb olur. Əmək müqaviləsinin bağlanması işçilərin iş yerində baş verən gözlənilməz bədbəxt hadisələrə görə əsas təminatçısıdır. Zəif tərəflərin aradan qaldırılması ilə bağlı işlərin görülməsi icbari sığorta növünün təsir gücünün artırılmasına, sığorta hadisələrinin tənzimlənməsində də effekt göstəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sosial Risklərin insanlara verə biləcəyi iqtisadi itkinin bəzən dəyərinin yüksək olması insanların psixoloji vəziyyətinə, büdcəsinə, yaşayış vəziyyətinə və bir sıra faktorlara təsir edir. Sosial müdafiə sistemi maliyyə xidməti olaraq, bu kimi hallar nəticəsində yaranan ziyanın təsirlərinin qarşısını alaraq, itirilmiş istehsalçını yenidən istehsal fəaliyyətinə qaytarır, ailələrin maddi vəziyyətinin yenidən əvvəlki vəziyyətinə qayıtmasında mühüm rol oynayır. Bütün bunlar isə ən sonda rifahın yüksəlməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, gəlirin qorunması baxımından önəmlidir. İnkişaf edən sosial müdafiə sistemi fərqli sahələrə investisiyalar edilməsi, sosial innovasiyaların artımına və iqtisadiyyatın inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir.

Belə bir sosial müdafiə sektorunun inkişafı nəticəsi olaraq, dövlət büdcəsinin sosial layihələr üzrə maliyyə imkanlarının genişlənməsi yüksək riskli sosial hadisələrin də maliyyələşdirilməsi baxımından önəm daşıyır, çünki bu layihələrdə hər hansısa gözlənilməz itkinin baş verməsi dövlət büdcəsinə ziyanın dəyməsi ilə nəticələnir ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafı baxımından önəmlidir. Bu baxımından sosial müdafiə sektorunda birbaşa dövlət bir sıra məsələlərin tənzimləməsində iştirak edərək, insanların hüquqlarını qoruyur. Buna misal olaraq, işəgötürənlər tərəfindən icbari şəkildə təmin edilən istehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığortanı misal göstərmək olar. Sosial hadisələr üçün risklərin maliyyələşdirilməsi baxımından önəmli rol oynayan sosial sığorta vasitəsi ilə baş verən zərər nəticəsində yaranan xərcləri öz cibindən qarşılanması əvəzinə sosial sığorta tərəfindən ödənilir. Bu da əhalinin rifahının yüksəlməsi baxımından önəmli əhəmiyyət daşıyır. İnsanlar qəza baş verdiyi anda, əllilik, işsizlik ə s. kimi hallar olduqda əgər sığortası varsa, artıq yaranacaq problemlər barəsində düşünmür. Lakin qəza baş verdiyi anda, şəxsin sığortası yoxdursa, zərərçəkən kompensasiya tələb edir və əgər yetərli maliyyə ehtiyatları yoxdursa, şəxs kompensasiyanın ödənilməsi üçün kredit götürür. Sonra isə kreditin ödənilməsində də müxtəlif problemlər yaşaya bilər.

Belə bir sosial müdafiə sektorun tənzimlənməsi, nəzarəti və inkişaf etdirilməsində dövlətin mühüm rolu vardır. Çünki sosial müdafiə sektoru bir

baxımdan güvənə əsaslanan sistemdir və dövlət bu qarşılıqlı tərəflər arasında bir-birinə güvənin daim davam etməsi üçün çalışmalıdır. İnsanlar dövlətə gələcəklərinin təmin altına alınması məqsədi ilə sosial sığorta haqları ödəyir və bu ödənişlərin bir müddət sonra vətəndaşa pensiya şəklində geri qayıtması vətəndaşın sosial rifahının hər zaman ən üst səviyyələrdə olmasını təmin edir. Sosial Müdafiə Sektorunun müdafiə olunma mexanizmi həm vətəndaşların hüquqlarının maksimum təmin edilməsi, həm də sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

AR-da son illər ərzində sosial müdafiənin inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm işlər görülür, bunlardan ÜDSY ünvanlılıq mexanizminin təkmilləşdirilməsi, Qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılması, İcbari tibbi sığorta sisteminin ölkədə mərhələli şəkildə tətbiqinə başlanılması, ictimai iş yerlərinin yaranması, pensiya xidmətinin təkmilləşdirilməsi, DOST mərkəzlərinin yaradılması ilə vətəndaşların sosial müraciətlərinin edilməsinin və sosial problemlərinin həll olunmasında effektiv sistem təqdim etmişdir. Sosial Müdafiə Sisteminin idarə olunmasının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlər təklif olunur:

- 1) Qeyri-formal məşğulluğun azaldılması üçün vətəndaşlar arasında sosial maarifləndirmələrin artırılması;
- 2) Qeyri-məşğulluq üzrə qanunvericilik və nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilərək azaldılması;
- 3) Ölkədə sosial sistemin nəzarət artırılması və qeyri-qanunu halların azaldılmasının təkmilləşdirilməsi üçün mütəmadi yoxlamaların olması;
- 4) Regionlarda məşğulluğun artırılması və əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı "Kənd institutlarının modeli"nin tətbiq edilməsi;
- 5) Pensiya fondu üzrə minimum pensiya kapitalının qiymətləndirilməsində gəlirə uyğun differensiallığın təmin edilməsi;
- 6) Xidməti müqavilə ilə çalışanların istehsalatda bədbəxt hadisələr üzrə sığortaya cəlb olunması;
- 7) Şəxsi Pensiya Fondları – Həyatın yığım sığortalarının geniş istifadə olunması üçün vergi qanunvericiliyində güzəştlərin edilməsi;

8) Şəxsi Pensiya Fonları – Həyatın yığım sığortasına müstəqil qoşulmanın təmin edilməsi üçün sığortalının işəgötürən və ya işçi olmasından asılı olmayaraq işçinin həyatın yığım sığortası məhsulunu əldə etmək niyyəti olduqda bunun üçün işəgötürənin razılığı tələb edilməsin.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı-1995.
2. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi, Bakı-1999.
3. Azərbaycan Respublikası “Əhalinin Məşğulluğu haqqında” Qanunu, Bakı-2014.
4. Azərbaycan Respublikası “Əmək Pensiyaları haqqında” Qanun. Bakı-2006.
5. Azərbaycan Respublikası “Sosial müavinətlər haqqında” Qanunu, Bakı-2006.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili Qaydaları" haqqında Qərarı, Bakı-2002.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərmanı
8. Azərbaycan Respublikasında “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” Qanunu, Bakı 1992.
9. Azərbaycan Respublikasının “İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında” Qanunu, Bakı-2010.
10. Azərbaycan Respublikasının “Yaşayış minimumu haqqında” qanunu, Bakı-2004.
11. Abdullayeva R.S., Muradov A.N (2009) "Sosial sferanın iqtisadiyyatı" Bakı, “Elm” nəşriyyatı səh. 236.
12. Bayramov V.İ (2019) Milli iqtisadiyyat konsepsiyası: dayanıqlılıq problemi monoqrafiya səh. 305.
13. CESD Tədqiqat Qrupu (2016) “Azərbaycanda Sosial Müdafiə Sistemi: Qiymətləndirmə və Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri”. Səh. 30.
14. Dövlət Statistika Komitəsi (2019) “Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti” səh. 260.

15. Hüseynov H.Ə (2018) Sosial təminat: nəzəriyyə və praktika, Bakı “Ləman” nəşriyyatı, səh. 323 .
16. İbrahimov E.R., Hüseynov M.C., Salahov E.A., Abbasova Y.Ə. (2017) “Sığorta işi” Bakı.
17. Süleymanov E., Mirzəzadə V. (2017) Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin mövcud problemləri və inkişaf perspektivləri səh. 30.
18. Zamanov A.D., Əliyeva H.İ. (2015) Sosial işin əsasları, səh. 451.

İngilis dilində

1. Devereux, S. 2015. Realising the right to social security and the right to food: The contribution of national social protection floors towards food security and the realisation of the right to adequate food for all, Extension of Social Security (ESS) Paper Series No. 51 (Geneva, ILO).
2. European Union (2013) Your social security rights in Germany p. 39.
3. G. Bonoli (2017) Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective p.494.
4. George L. Head (2009) Risk Management Why and How p. 73
5. International Labour Office (2017) World Social Protection Report 2017–19 P. 454.
6. J. Berg (ed.) (2015) Labour markets, institutions and inequality. Building just societies in the 21st century (Geneva, ILO; Cheltenham, Edward Elgar), pp. 263–286.
7. International Labour Office (2017) Building social protection systems: International standards and human rights instruments p.270.
8. Koutronas, Evangelos (2017) Understanding Social Welfare: Basic Concepts and Definitions p.250.
9. Mearkle, R.; Mactaggart, I.; Walsham, M.; Kuper, H.; Blanchet, K. (2017.) “Disability and social protection programmes in low- and middle-income countries: A systematic review”, in Oxford Development Studies, Vol. 45, No. 3, pp. 223–239.

10. OECD (2016) Pension Markets in Focus – Annual Report p. 48.
11. OECD (2019) Implementing social protection strategies p.41.
12. Robert W Klein (2018) The Economics of Risk Management and Insurance p. 42
13. Santa G.J və M.G (2015) Effectiveness of targeting in social protection programs aimed to children: lessons for a post-2015 agenda
14. Social Protection Committee (2015) Social protection systems in the EU: financing arrangements and the effectiveness and efficiency of resource allocation p.182.
15. Springer; 1st ed. (2016 edition) A Rights-Based Approach to Social Policy Analysis (SpringerBriefs in Rights-Based Approaches to Social Work) p. 108.
16. Tymon Zielinski, Iwona Sagan, Waldemar Surosz (2018) Interdisciplinary Approaches for Sustainable Development Goals: Economic Growth, Social Inclusion and Environmental Protection p.246.
17. Woodall, J. (2015.) “Pensions and other social security income transfer systems”, in J. Berg (ed.): Labour markets, institutions and inequality: Building just societies in the 21st century (Geneva, ILO; Cheltenham, Edward Elgar), pp. 242–262.
18. World Bank. (2013). Monitoring and evaluating social protection programs' efforts to respond to natural disasters and climate change-related shocks. Building resilience guidance note: No. 4. Washington DC: World Bank.
19. World Social Protection Report (2018) 2017-19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals 262 pp.

Rus dilində

1. Екатерина Анатольевна Левченко (2016) Социальная защита отдельных категорий граждан в странах ЕС: опыт Германии (2016) p. 256.

Türk dilində

1. Türkiyə Respublikası İnkişaf Nazirliyi (2018) Sosial Güvenlik Sistemini sürdürülebilirliğı özel ihtisas komisyonu raporu p. 81.
2. Fırat, M.S. (2016), “Türkiye’de Sosyal Güvenlik Kurumu Bütçesi ve Sosyal Güvenlik Açıkları”, TBB Dergisi, (127), 317-338.
3. Güneş, İ. ve Yakar, S. (2004), Sosyal Sigorta Finansman Yöntemleri ve Türkiye’de Sosyal Sigorta Kurumlarının Finansman Yöntemlerinin Değerlendirilmesi
4. Öçal, M. (2018) Sosyal güvenlik hizmetlerinin finansman yöntemleri Türkiye’de ve Dünyada sosyal güvenliğin finansmanına kısa bir bakış p.15.
5. Hüseyinli, N. (2019) Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceğı Üzerine Bir Değerlendirme - An Assessment on The Future of Social Security Right p. 38.
6. Özmen, Z. (2017), “Avrupa’da Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansmanı: Farklı Refah Devletleri Üzerine Bir İnceleme”, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(2), 600-620.

İnternet resursları

1. <http://dost.gov.az/faq>
2. <https://its.gov.az/page/xidmetler-zerfi-2>
3. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_604882.pdf<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>
4. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
5. <https://www.unicef.org/social-policy/social-protection>
6. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-manuals-and-guidelines/-/KS-GQ-19-014>
7. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=758>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əhalinin sosial səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan sosial indikatorlar.....	12
Cədvəl 2: Ölkələr üzrə sosial müdafiənin maliyyələşmə metodu.....	23
Cədvəl 3: Türkiyə üzrə gəlir kriteriyaları.....	25
Cədvəl 4: Bismarck sistemində sosial sığortalar üzrə faizlər.....	27
Cədvəl 5: Beveridge modelində sosial sığorta üzrə kriteriyalar.....	29
Cədvəl 6: Avropa ölkələrində 2014-2018-ci illərdə yığılan sosial müdafiə üzrə maliyyələşmə mənbələri (milyon avro ilə).....	33
Cədvəl 7: DSMF-nin 2019-cu il üzrə xərclərinin strukturu.....	41
Cədvəl 8: Ünvanlılıq üzrə təyinatın uğurluluğu.....	57
Cədvəl 9: Azərbaycanda orta aylıq əməkhaqqının illər ərzində artımı.....	65
Cədvəl 10: İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta üzrə SWOT təhlil.....	71

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Sosial strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması.....	18
Şəkil 2: Birləşmiş Krallığın 2019-cu il üzrə xərclərinin pay bölgüsü.....	30
Şəkil 3: Sosial sığorta üzrə maliyyələşmə sisteminin idarə olunma mexanizmi.....	32
Şəkil 4: Sosial xidmətlərlə bağlı yanvar-aprel ayları üzrə müraciətlər (faizlə).....	36
Şəkil 5: DSMF-nin 2019-cu il üzrə gəlirlərinin strukturu.....	39

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanda sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə ayrılan vəsaitlərin həcmi. 37	37
Qrafik 2: DSMF illər üzrə gəlir və xərcləri (min manatla).....	38
Qrafik 3: 2013-2019-cu illər ərzində “İstehsalatda bədbəxt hadisələr nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta üzrə yığım və ödənişlər.....	42
Qrafik 4: ÜDSY üzrə ailələrin sayı və onlar üçün ayrılan məbləğin miqdarı (manatla).....	46
Qrafik 5: AR-da məşğul əhali üzrə statistika.....	54